

GLAVA V

U REDOVIMA KLASNOBORBENOG I REFORMISTIČKOG RADNIČKOG POKRETA

1. IZOLACIJA REVOLUCIONARNOG KLASNOBORBENOG POKRETA U PRVIM GODINAMA DIKTATURE

Političke promene nastale uvođenjem šestojanuarske diktature vidno su se odrazile i na prilike u Vojvodini. Već smo govorili o suštini kraljevske diktature, o davanju zakonskih osnova novom sistemu, objavljenim zakonima i uredbama koji su hitnim postupkom već unapred bili pripremljeni. Pored zabrane građanskih političkih stranaka i ukidanja Vidovdanskog ustava, oštrica novog režima još više je došla do izražaja u odnosu na revolucionarni radnički pokret. I u Vojvodini je odmah zabranjen rad Nezavisnih sindikata, koji su bili pod idejnim uticajem ilegalne KPJ, a većina organizovanih radnika mađarske narodnosti bila je uključena u te sindikate. Na dan 15. januara 1929. bio je zabranjen i njihov nedeljni list *Szervezett Munkás*. Međutim, vlasti su dozvoljavale dalji rad reformističkim Ujedinjenim radničkim sindikatima (URS), neutralnom Savezu grafičkih radnika i Savezu bankarskih, trgovačkih i industrijskih službenika, kao i onima koji su bili pod uticajem crkve i države (poslodavaca).

Gradanski deo tadašnjeg mađarskog društva nije pružio otpor uvođenju diktature. I oni koji su bili uključeni u reformistička krila radničkog pokreta, mirno su prihvatili novi režim jer su reformističke organizacije u celini zauzele takav neborbeni stav.

Revolucionarni radnički pokret na čelu sa KPJ je i u Vojvodini jedini pružio otpor režimu kraljevske diktature. Odlučan otpor se manifestovao u formi revolucionarne propagande ne samo među članstvom ilegalnih organizacija, nego i u redovima članova reformističkih sindikata. U velikoj količini su rasturani leci štampani u tehnicima CK KPJ.

Dvadesetih godina, kao i uoči uvođenja kraljevske diktature, u Vojvodini je odnos snaga u klasnoj borbi počeo da se pomera u korist revolucionarnog krila radničkog pokreta. Ovo se najviše ispoljavalo snažnim jačanjem Nezavisnih sindikata. Broj mesnih sindikalnih veća između 1926. i 1928. godine povećao se sa 5 (Novi Sad, Subotica, Veliki Bečkerek, Pančevo i Sombor) na 11 (Stari Bečej, Ada, Senta, Stara Kanjiža, Bačka Topola i

Vršac).⁶⁹² Nezavisni sindikati su uoči kraljevske diktature u Vojvodini imali ukupno 56 podružnica. U okviru lista *Szervezett Munkás* ostvarena je i značajna izdavačka delatnost na mađarskom jeziku (radničko-seljački kalendari, majski spisi, radnička biblioteka itd.). Mnogi kandidati i u mađarskim sredinama na opštinskim izborima 1927. godine sa liste Republičkog saveza radnika i seljaka (iza kojeg se u stvari krila KPJ) ušli su u opštinske odbore: u Bačkom Petrovom Selu 20, Bačkoj Topoli 11, Bezdanu 17, Kumanu 16, Pačiru 15, Staroj Moravici 12, Malom Idošu i Gornjoj Mužlji po 9, Bečkereku i Tordi po 8, Subotici 7, Somboru 3 itd. Ukupno je u Banatu i Bačkoj oko 300 odbornika izabrano sa spomenute liste, a to su gotovo sve bili Mađari — članovi Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije.⁶⁹³

Na IV kongresu KPJ (početkom novembra 1928. u Drezdenu) detaljno se raspravljalo i o nacionalnim suprotnostima u Vojvodini. Ova problematika razmatrana je, svakako, i pod uticajem tadašnjeg pogrešnog stava Kominterne koji je praktično značio razbijanje Jugoslavije kao veštačke tvorevine. U rezoluciji o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima, između ostalog se kaže da Mađari u severnoj Vojvodini imaju pravo na samoopredeljenje.⁶⁹⁴ Ali odmah se dodaje i ovo:

Priznajući mađarskoj nacionalnoj manjini u severnoj Vojvodini pravo na otepljenje i boreći se protiv sviju vrsta nacionalnog ugnjetavanja nad vojvođanskim Mađarima i Nemcima, Partija ističe da mađarski radnici i seljaci ne mogu očekivati svoje oslobođenje od engleskih imperijalista i Hortijevog režima, već samo od zajedničke borbe s radnicima i seljacima protiv vladajućeg režima nacionalnog i klasnog ugnjetavanja, kao i protiv saveznika toga režima, mađarske i nemačke buržoazije u Vojvodini.⁶⁹⁵

S tim u vezi, u rezoluciji se dalje naglašava:

Istovremeno, Partija treba da odlučno suzbija nacionalistička nastojanja, koja otežavaju klasno spajanje proletarijata raznih nacija Jugoslavije i iskorišćavanje nacionalnog ugnjetavanja od vladajuće buržoazije i buržoazije ugnjetenih nacija za sisanje nepoverenja između radništva i seljaštva vladajućih i ugnjetenih nacija da bi se na taj način sprečilo njihovo ujedinjenje u borbi protiv buržoazije.⁶⁹⁶

Uspostavljanje šestojanuarske diktature rukovodstvo KPJ je ocenilo kao »novi period borbe proletarijata za hegemoniju u nacionalnom i seljačkom pitanju«,⁶⁹⁷ kao »objavu rata hrvatskom i drugim ugnjetenim narodima, radnom seljaštvu i proletarijatu.«⁶⁹⁸

U prvim godinama diktature, pa i kasnije, u proglasima i lecima CK KPJ uvek je prisutno podsticanje bunta ugnjetenih nacionalnosti. U vezi sa Vojvodinom, skoro uvek se ukazuje na položaj mađarskog stanovništva

⁶⁹² Đorđe Milanović, *Izolacija i raspad KPJ i SKOJ-a u Vojvodini za vreme šestojanuarske diktature od 1929. do 1931. godine*, Tokovi revolucije 2, 1967, 191—228.

⁶⁹³ Đ. Milanović, nav. delo, 192.

⁶⁹⁴ *Istorijski arhiv SKJ (IASKJ)*, tom 2, Beograd 1949, 154.

⁶⁹⁵ Isto, 163.

⁶⁹⁶ Isto, 163—164.

⁶⁹⁷ Filip Filipović, *Izabrani spisi*, knj. 2, Beograd 1963, 496, članak *Međunarodni karakter državnog udara u Jugoslaviji*.

⁶⁹⁸ Isto, 493, spominje i Đ. Milanović, nav. delo, 196.

i na grubu denacionalizatorsku politiku vlasti. Dalje se u odnosu na Vojvodinu ističe da se njeno stanovništvo većinom sastoji iz nekoliko ugnjetenih nacionalnosti: Mađara, Nemaca, Hrvata itd.

Ni jedna od tih nacionalnosti ne zahteva nezavisnu Vojvodinu ukoliko bi se u njoj dalje sačuvale nacionalne suprotnosti. One prosto zahtevaju pravo za samoopredeljenje, koje može ostvariti u različitim uslovima, u različitim oblicima i granicama, kao, na primer, u obliku prisajedinjenja ovoj ili onoj susednoj radničko-seljačkoj republici itd. Zelja da se tim nacionalnostima naturi stvaranje nezavisne (možda i nedeljive) Vojvodine savršeno je neozbiljna.⁶⁹⁹

Ovaj stav Kominterne svakako je bio u duhu ocene njenog VI kongresa, koji je održan 1928 (o ponovnom sazrevanju uslova za revoluciju u kojoj je prva etapa bila stvaranje radničko-seljačkih republika). Posebno je Balkan ocenjen kao pogodan za skorašnju revoluciju i stvaranje federacije radničko-seljačkih republika.

Pre uvođenja šestojanuarske diktature i IV kongresa KPJ, 21. oktobra 1928. bila je održana i IV pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu. Njoj je prethodio niz ćelijskih, mesnih i okružnih skupova ilegalnih članova KPJ na kojima su svugde učestvovali i predstavnici mađarske narodnosti. U ovo vreme je KPJ u Vojvodini imala 360 članova u 76 ćelija, koji su delovali pod rukovodstvom 26 mesnih i 5 okružnih komiteta i Pokrajinskog komiteta sa 13 članova, od kojih su 12 bili radnici i jedan intelektualac. Izveštaj o radu i o stanju u vojvođanskoj organizaciji KPJ nije sačuvan.⁷⁰⁰

Još pre (u junu 1928) u Velikom Bečkereku je održana Pokrajinska konferencija SKOJ-a za Vojvodinu. Formirano je prvo pokrajinsko rukovodstvo sa Pajom Marganovićem na čelu. U narednom periodu revolucionarni omladinski pokret u Vojvodini najznačajnije rezultate postigao je na području severne Bačke. Na čelu centralnog rukovodstva Organizacije mladih radnika, legalnog vida delovanja SKOJ-a, nalazio se mladi radnik mađarske narodnosti Jožef Hegediš (Hegedűs József).⁷⁰¹ O tadašnjem Pokrajinskom komitetu SKOJ-a ne znamo mnogo podataka. Postoji nagoveštaj da je član pokrajinske organizacije bio i Pal Marton (Marton Pál), obučarski radnik iz Velikog Bečkereka.⁷⁰²

Po uvođenju šestojanuarske diktature rukovodstvo KPJ je, pod uticajem ocene VI kongresa Kominterne o zaoštavanju opšte krize kapitalizma i »predrevolucionarnoj situaciji« (u februaru 1929), izdalo proglas kojim su radnička klasa i seljaštvo pozvani da se dignu na oružje »za rušenje apsolutističkog režima i za vlast radnika i seljaka«. U proglasu se dalje naglašava da je za radni narod jedini izbor oružana borba. Ujedno su članovi Partije upozoreni da ni »činjenica da KP nema većinu radnika sa sobom ne sme ni u kom slučaju da služi kao opravdanje za pasivnost«.

⁶⁹⁹ *Комунистичкй интернационал* (Moskva), br. 11, 1930, (20. IV 1930). Ovom pitanju je posvetio detaljnu pažnju i Đ. Milanović, nav. delo, 197.

⁷⁰⁰ Milenko Palić, *O pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu 1928*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine 1983, 47—54.

⁷⁰¹ Ljubivoje Cerović, *Razvoj SKOJ-a u Vojvodini 1918—1948*, Novi Sad 1984, 2—21.

⁷⁰² Istorijski Arhiv Zrenjanin (IAZR), Fond Okružnog suda (OSVB), Kzp. 1090/1930.

Poziv na ustanak izdala su i mnoga niža rukovodstva KPJ i SKOJ-a. Međutim, društvena i politička situacija za takvu borbenu parolu nije bila povoljna. Građanske snage i njihove partije su bez otpora primile uvođenje diktature, a ilegalna KPJ, koja nije uspjela da proširi svoj idejni uticaj na većinu radnika i seljaka, ni sama nije bila sposobna ni pripremljena za takav revolucionarni poduhvat. Zato je proglas o oružanom ustanku bio borben ali i krajnje sektaški.⁷⁰³

Poziv na oružani ustanak nije imao šireg odjeka u zemlji, pa tako ni u Vojvodini. Komunisti su u dosta slučajeva pružali otpor samo prilikom pokušaja hapšenja i ginuli u neravnopravnoj borbi. Sa druge strane, borbena parola KPJ poslužila je režimu, pred domaćim i inostranim javnim mnjenjem, za bezobzirni obračun sa komunistima. Policija i žandarmerija su pristupile žestokim progonima, hapšenjima i ubistvima komunista u čvrstoj nameri da konačno razbiju ilegalne organizacije KPJ i SKOJ-a.

Nasuprot oružanom ustanku, kod dela članstva KPJ javile su se tendencije pasivizacije i napuštanja dalje klasne borbe, zatim defetizam, osećanje besperspektivnosti ili pak mišljenje da za dalju borbu treba čekati dok ne padne diktatura (verovalo se u njenu kratkotrajnost). Slične tendencije su se javljale i u Vojvodini, najviše kod starije generacije učesnika u klasnoborbenom radničkom pokretu. Naravno, ni učesnici mađarske narodnosti nisu bili imuni od tih tendencija napuštanja dalje borbe. Malo imamo podataka o radnicima Mađarima koji su bili obuhvaćeni tim likvidatorskim tendencijama, jer se u partijskim dokumentima taj problem označuje samo kao pojava koja otežava otpor šestojanuarskoj diktaturi. U Somboru je, na primer, likvidatorskim tendencijama podlegao i Jožef Sekelj (Székely József), dotadašnji učesnik u klasnoborbenom radničkom pokretu (i bivši crvenoarmejac u Turkestanu za vreme oktobarske socijalističke revolucije).⁷⁰⁴ Jedna od posledica takvog stanja bilo je i zapaženo emigriranje sindikalnih i partijskih aktivista, formalno iz ekonomskih ali uglavnom iz političkih razloga. Takvih primera u redovima mađarskih radnika imamo u Subotici, Senti, Bačkoj Topoli i u drugim mestima.⁷⁰⁵

Zabrana rada Nezavisnih sindikata i u Vojvodini je sprovedena bez vidnijeg otpora. Nekoliko hiljada poljoprivrednih — u ogromnoj većini Mađari — kao i zanatskih i nešto industrijskih radnika ostalo je bez svoje organizacije.

Ni u Vojvodini nije uspeo (a uskoro se od toga odustalo) pokušaj stvaranja ilegalnih sindikalnih organizacija od bivših članova Nezavisnih sindikata.⁷⁰⁶

Sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu 9. februara 1929. javljao je Politbirou CK KPJ: »U celoj pokrajini vlada mir, ništa se značajno nije dogodilo za ovo kratko vreme.«⁷⁰⁷

⁷⁰³ *Istorija Saveza Komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 112.

⁷⁰⁴ Šandor Mesáros, *O učešću Vojvođana u oktobarskoj revoluciji*, Istraživanja, br. 8, Novi Sad 1979, 67—68.

⁷⁰⁵ Sećanja Mihalja Levija (Lövei Mihály), Muzej..., arh. br. 20/457.

⁷⁰⁶ Sećanje aktivista za srez bačkotopolski, stenografske beleške, 28, Arhivski broj 20451.

⁷⁰⁷ ASKJ, Prepisi iz Fonda Komunističke internacionale (KI), 151, 227/1, Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu; Đ. Milanović, nav. delo, 204.

Ipak, pod još težim uslovima nego ranije, revolucionarni rad nije bio prekinut. Znatan deo sindikalnih i partijskih aktivista u Vojvodini pravilno je shvatio šta je značio, pre uvođenja šestojanuarske diktature, list *Szervezett Munkás* za mađarske organizovane radnike. Zato je u Subotici u februaru pokrenut list *Falu és Város (Selo i grad)*, koji je trebalo da »bude nastavak *Szervezett Munkás-a*«, pod drugim naslovom. U februaru i martu izašlo je samo 12 brojeva. Osnovni cilj je bio da se sačuva, pod izmenjenim uslovima, kontinuitet sindikalnog okupljanja. List je bio tri puta zaplenjen, a posle i zabranjen. Posle toga se pokušalo sa štampanjem novog lista u Somboru, ali pod naslovom *Fáklya (Baklja)*.⁷⁰⁸

Posle prvih neuspeha i zabrane listova na mađarskom jeziku koji bi nastavili borbenu tradiciju *Szervezett Munkás-a*, naravno, pod izmenjenim uslovima, nije se odustalo od plana o osnivanju ilegalnih sindikata. Još pre tih zabrana, na sednici Sekretarijata Politbiroa CK KPJ od 16. februara 1929, rešeno je da se u Vojvodinu pošalje čovek koji će imati glavni zadatak da radi na jačanju sindikata.⁷⁰⁹ Po memoarskoj građi sastavljenoj na osnovu sećanja nekih organizovanih radnika, učesnika u ilegalnom revolucionarnom radu (koji nisu bili obuhvaćeni likvidatorskim tendencijama), pojedina veća mesta su tih nedelja posetili izvesni izaslanici Sekretarijata Politbiroa KPJ. Jednom prilikom je u Sombor, na primer, došao i sekretar CK KPJ Martinović. Učesnici se, na primer, sećaju i nekog ilegalca u Velikom Bečkereku nazivanog »doktor«, koji je navodno došao iz Moskve. Isto tako je obilazio ilegalne organizacije KPJ i ilegalac Filip Filipović, koji je takođe došao iz glavnog grada Sovjetskog Saveza. On je na primer, u Novom Sadu pokušao da izgadi sukobe između grupe desničara oko lakirenskog radnika Jovana Šipoša i antifracijski opredeljenih radnika na čelu sa stolarom Andrijom Polgarom. Nadalje, u toku marta su organizovane dve ilegalne sindikalne konferencije (u Novom Sadu i Subotici). Skup u Subotici bio je masovniji. Na njemu je učestvovao Andrija Polgar iz Novog Sada, kao i izaslanici Sombora, Ade, Bačke Topole, a verovatno i iz drugih mesta, većinom poljoprivredni radnici mađarske narodnosti.⁷¹⁰

Organizacije KPJ u Vojvodini, koje su posle šestojanuarske diktature radile u vezi sa proslavom 1. maja, tada su već, svakako, dobile cirkular CK KPJ *Svim PK, OK i MK*.⁷¹¹ Izgleda da je na ovoj konferenciji doneta odluka o štampanju i rasturanju majskih letaka pokrajinskog rukovodstva, i da se deo prisutnih suprotstavio ovoj ideji bojeći se policijskih represalija. Ipak, leci su odštampani tehnikom Pokrajinskog komiteta i uoči Prvog maja rastureni u Bečkereku, Subotici, Somboru i okolini, Pančevu i okolini i u nekim selima oko Bečkereka (Novoj Crnji, Tordi, Bantskom Dvoru i Aleksandrovcu).⁷¹²

⁷⁰⁸ Đ. Milanović, nav. delo, 206—210; Pap Imre, *A Híd monográfiája 1934—1941*, Rukopis, 47—77.

⁷⁰⁹ ASKJ, KI — 147/3 od 16. II 1929; spominje i Đ. Milanović, nav. delo, 208.

⁷¹⁰ Sećanja Ištvana Lerika, Mihajla Levija, Muzej..., arh. br. 20607 i 20621.

⁷¹¹ ASKJ, Fond Državnog suda za zaštitu države, grupa »Corpora«, br. 19460/8; Muzej..., arh. br. 14066 (Prepisi).

⁷¹² Muzej..., arh. br. 7373, 18309, 20576 i 20680; spominje i Đ. Milanović, nav. delo, 209.

Posle rasturanja letaka policiji nije uspelo da uđe u trag počinoci-
ma ovog ilegalnog revolucionarnog čina.

Letak Pokrajinskog komiteta nije pozvao na oružani ustanak, niti na stvaranje ilegalnih sindikata. Ipak, posle rasturanja neki članovi KPJ nisu odobrili učinjeno delo. Među njima je bilo i Madara. Za ovu našu tvrdnju može da posluži i ovaj primer. Krajem maja u Bečkereku se član Pokrajinskog komiteta Mihalj Servo (Szervó Mihály) sreo na ulici sa članovima KPJ — Georgom Funkom, Martonom Ačom (Ács Márton) i Petrom Polingerom (Polinger Péter). Servo je naplatio od njih partijsku članarinu. Oni su mu tom prilikom prigovorili što su rasturani prvomajski leci kada sindikati takve tekstove ranije nikada nisu širili.⁷¹³

Mađarski komunisti, kao i njihovi drugovi iz drugih narodnosti, u drugoj polovini 1929, pa i kasnije, u nekim mestima su svoju aktivnost preneli na neke legalne organizacije kulturnog ili sportskog karaktera. Godine 1932. počinje proces uključivanja u reformističke URS-ove sindikate, mada je strategija KPJ tada još bila sasvim suprotna. Posebno je izvestan broj poljoprivrednih radnika mađarske narodnosti pokazao spremnost da se učlani u njih. Uporedo sa time, u nekim većim mestima nastavljeni su pokušaji stvaranja ilegalnih revolucionarnih sindikata. Ali, takvi pokušaji su izazvali otpor jednog dela članstva. U Novom Sadu je na stvaranju ilegalnih sindikata najviše radio Andrija Polgar. On je za ovu ideju pridobio jednu grupicu mađarskih metalčkih radnika oko Jožefa Gabnaja (Gabnai József).⁷¹⁴ Uskoro je u vezi sa rasturanjem prvomajskih letaka policija uhapsila članove MK KPJ u Pančevu, a posle i političkog sekretara Pokrajinskog komiteta Andriju Mihajlovića. On je uskoro pušten da se brani sa slobode. Provala se tada nije dalje širila. On je uskoro pobeo u inostranstvo, pa se sumnjalo da je svojim držanjem doprineo masovnim hapšenjima koja su uskoro počela po celoj Vojvodini. (Danas već znamo da su te sumnje u njega bile neosnovane.)⁷¹⁵ Provalu je, u stvari, prouzrokovala jedna kobna greška ilegalaca. Dana 9. juna 1929. u Kikindi je u vozu zaboravljena tašna sa lecima i ilegalnim materijalom, koja je posle predana policiji. Uskoro je bilo uhapšeno više od 60 članova KPJ i skojevaca, najviše iz Bečkereka, Nove Crnje, Torde, Mužlje kao i iz severne Bačke, pretežno iz Subotice). Pali su u ruke policije i svi članovi Pokrajinskog komiteta. Neki su uspeli da izbegnu hapšenje bektvom iz zemlje.

Tako se sklanja (preko Subotice) i Andrija Polgar.⁷¹⁶ U arhivskoj građi imamo dragocenih podataka o premetačini i hapšenju osumnjičenih radnika mađarske narodnosti, pa i o zaplenjenom dokaznom materijalu koji jedva da je bio kompromitujući (radnički kalendari, izborni materijali iz 1927. godine, izvesna količina prvomajskih letaka Pokrajinskog komiteta za 1929. godinu itd.).⁷¹⁷ Isto tako je sačuvan i prepis izveštaja sreskog načelnika Jašatomičkog sreza Banovinskoj upravi o uhapšenim radnicima iz Nove Crnje. Oni su osumnjičeni za rasturanje prvomajskih letaka Pokrajinskog

⁷¹³ IAZR, OSVB, br. kzp. 1403/1929, Zapisnik o saslušanju Petra Polingera od 20. VII 1929.

⁷¹⁴ AV, Okružni sud Novi Sad (OSNS), kzp. 1930/30, Saslušanje Kalmana Horvata (Horvát Kálmán) i Mihalja Ileša (Illés Mihály).

⁷¹⁵ Đ. Milanović, nav. delo, 210.

⁷¹⁶ AV, Fond velikog župana Veliki Bečkerek, br. 929/1929.

⁷¹⁷ Muzej..., arh. br. 7718.

komiteta i za letke sa karikaturom kralja Aleksandra, koji su iz Zagreba upućeni PK za Vojvodinu s namenom da se podeli među učesnicima Sokolskog sleta (planiran za 8. i 9. jun u Velikom Bečkereku).⁷¹⁸ Isto tako su vršene premetačine u Bečeju i Bačkom Petrovcu.⁷¹⁹

Uhapšenima, a među njima i mađarskim radnicima, bilo je suđeno na osnovu izmenjenog Zakona o zaštiti države. U stvari, posle dugotrajne istrage, koja je, naravno, vođena novim metodima i torturama, organizovana su tri procesa u velikom Bečkereku. U ovoj grupi, na čelu sa Jovanom Trajkovićem, bilo je optuženo ukupno 12 lica. Svi su bili u istražnom zatvoru, sem Andrije Mihajlovića, koji se nalazio u bekstvu. Među njima su bili od mađarskih radnika: Mihalj Servo (Veliki Bečkerek) — krojači radnik, Ferenc Mora (Móra Ferenc) (Veliki Bečkerek) — obućar, Senji Mihalj (Szónyi Mihály) (Veliki Bečkerek) — kafedžija, Rozalija Keri (Kéri Rozália) (Nova Crnja) — krojačica, i Marton Ač (Veliki Bečkerek) — nadničar. Njih su teretili da su u Velikom Bečkereku 8. juna prihvatili ove letke komunističke sadržine: 1) »Radničkoj klasi Jugoslavije«, 2) »Proleter i ugnjeteni narodi svij u zemalja, ujedinite se! Radnicima i seljacima i svim ugnjetenim narodima Jugoslavije! Prolivena je radnička krv! Pale su žrtve krvave diktature«. 3) »Svim PK, OK i MK! Dragi drugovi! Sa komunističkim pozdravom C.K.D. Držanac.« 4) »Cirkular svim sindikalnim forumima u Jugoslaviji. . . Dragi drugovi i drugarice! Od Centralnog komiteta revolucionarnih sindikata u Jugoslaviji; Radnici! Braćo! od Akcionog odbora Nezavisnih sindikata; Drugovi radnici, seljaci i siromašni građani! Od CK SKOJ i CK KPJ«. Po optužnici, namera optuženih je bila da sve te letke i proglase rasture po celoj Vojvodini, ali ih je sprečilo hapšenje. Sem toga po optužnici Đura Pucar, rukovodilac Mesnog komiteta u Subotici, primio je u Zagrebu propagandni materijal od Đure Đakovića i putem kurira ga dostavio komunistima u Velikom Bečkereku.

Optuženima mađarske narodnosti još je bilo stavljeno u krivicu da su, zajedno sa Mitom Despotovićem, uoči 1. maja 1929. noću po Velikom Bečkereku u velikoj količini rasturali letak Pokrajinskog komiteta pod naslovom »Drugovi i radnice, braćo seljaci i seljanke«. Optužnica je podignuta 5. oktobra 1929. godine.⁷²⁰ Interesantno je napomenuti da je protiv druge grupe (od 22 optužena) optužnica podignuta u Beogradu po članu 1 i 2 Zakona o zaštiti države. Tu grupu su većinom činili Mađari iz V. Bečkereka, Gornje Mužlje i Nove Crnje. Po optužnici podignutoj 6. oktobra 1929, optuženi su 1927, 1928. ili 1929. u Velikom Bečkereku, Novoj Crnji i Gornjoj Mužlji postali članovi raznih komunističkih organizacija, plaćali članarinu »bili su u organizacijama koje imaju za svrhu propagandu komunizma, anarhizma i ilegalno prigrablivanje vlasti«. Osim toga, krajem aprila 1929. u Novoj Crnji, Velikom Bečkereku i Gornjoj Mužlji su rasturali i delili letke pod naslovom: »Drugovi i radnici, braćo seljaci i seljanke« (leci su Pokrajinskog komiteta).⁷²¹ Protiv treće grupe (od 14 ljudi) optužnica je podignuta u Okružnom sudu u Velikom Bečkereku. Bilo je i među njima Mađara (Peter Senji, Janoš Tot i Lipot Moker). Njima je takođe stavljeno

⁷¹⁸ Muzej . . . , arh. br. 775.

⁷¹⁹ Muzej . . . , arh. br. 7717.

⁷²⁰ Muzej . . . , arh. br. 15737.

⁷²¹ ASKJ, OSVB, kzp. 48/1929.

u teret da su u Bečkereku i Kikindi rasturali prvomajske letke Pokrajinskog komiteta, kao i neke druge letke i proglase koji su raznim kanalima doturili u Vojvodinu.⁷²²

Protiv grupe od 22 optužena, na čelu sa Jovanom Fuksom, presuda je izrečena 14. decembra 1929. u Beogradu (za 21 optuženog, jer je jedan pušten na slobodu). Za devet optuženih izrečene su razne vremenske kazne. Jovanu Fuksu šest meseci, Peteru Nemetu 5 godina, Tomašu Toškovu godinu dana, Andrašu Totu godinu dana, Peteru Polingeru dve godine a Ilešu Čontiju, Mihalju Sazu, Janošu Siveriju i Toši Kaluđerskom po šest meseci zatvora. Ostali optuženi su oslobođeni krivice. Među njima je takođe bilo mađarskih radnika i radnica (Boriška Fuks, Jožef Stern, Tereza Horvat, Ištvan Kizu, Pal Marton, Andraš Deak, Antal Guljaš, Ferenc Kovač i Andraš Tot).⁷²³

Trećoj grupi optuženih, s Dušanom Barjaktarevićem, presuda je izrečena 24. decembra 1929. od strane Okružnog suda u Velikom Bečkereku. Oni su proglašeni krivim zbog rasturanja prvomajskih letaka kao i letaka druge komunističke sadržine u noći između 16. i 17. jula 1929. u Velikom Bečkereku. Od optuženih bili su osuđeni na po godinu dana zatvora: Dušan Barjaktarević, Milan Pauljev, Nikola Bišof, Jovan Vambah, Slavko Nićetin, Janoš Tot, Lipot Moker i Miodrag Stanulov. Oslobođeni su krivice na osnovu 2. tačke člana 326 kaznenog postupka: Dragutin Maksimović, Zdravko Granić, Jovan Pungert, Martin Lapuh, Peter Senji i Miladin Adamov.⁷²⁴

Mađarska manjinska građanska štampa, a posebno dnevni list *Torontál* (koji je izlazio u Velikom Bečkereku), posvetila je veliku pažnju sudskim procesima protiv učesnika u revolucionarnom radničkom pokretu. *Torontál* je pisao o toku istrage i presudama rečima pohvale policiji i sudskim organima koji su »veoma efikasno vodili« akciju. Zato im je uspelo da za kratko vreme otkriju sve učesnike u ilegalnom pokretu. Čak je na stupcima štampe izraženo otvoreno zadovoljstvo što su organi vlasti u Banatu uspeli da »oslobode društvo od rak-rana komunizma«. ⁷²⁵

Vlasti su, dok je trajala istraga, u Banatu i bačkom Potisju evidentirale (prema nepotpunim podacima) više od sedamsto nepouzdanih i sumnjivih lica. Među njima najviše je bilo Mađara (50%), a drugu polovinu čine Srbi, zatim Nemci, Slovaci, Hrvati, Rumuni, Jevreji pa i bugarski i ruski emigranti. Kod Mađara većinu čine komunisti ili skloni komunizmu, ali jedan deo je evidentiran i zbog velikomađarskog šovinizma ili irendentizma.⁷²⁶

Posle sudskih procesa, ilegalne organizacije KPJ bile su većinom razbijene. Ostale su grupe po mestima, koje su bile nepovezane, a nije postojala ni veza sa CK KPJ. U takvoj situaciji likvidatorske tendencije kod jednog dela članstva ponovo su pojačane. Takve slabosti bile su evidentne i u drugim delovima zemlje. O ovom pitanju je raspravljano i na VI plenumu CK KPJ (u oktobru 1929). Tu je doneta rezolucija u kojoj se kaže

⁷²² IAZR, Državni tužilac Veliki Bečkerek, kzp, 780/1929.

⁷²³ ASKJ, Državni sud za zaštitu države (DSZZD), 1434/1929.

⁷²⁴ IAZR, OSVB, kzp, 1489/1929.

⁷²⁵ *Torontál*, 2. V 1929, 2; 3. VII 1929, 2; 18. VII 1929, 2; 3. VIII 1929, 2.

⁷²⁶ Đ. Mila n o v i ć, nav. delo, 192.

na se »ideološka borba protiv desnijača ne sme... obustaviti, ona se mora dalje dosledno voditi, sistematski i energično.«⁷²⁷

U Vojvodini je ceo ilegalni organizacioni rad morao krenuti skoro iz početka. Sem Pokrajinskog komiteta, raspali su se i okružni, sem subotičkog, ali i on je bio izolovan i nepovezan. U takvoj je situaciji dalji organizacioni rad preuzeo Đura Pašalić, kolarski radnik iz Sombora. On je prvo pokušao da oživi rad Okružnog komiteta u Somboru, ali u tome nije uspeo. Likvidatorske tendencije kod članova KPJ bile su sve izrazitije, a u tome je naročito prednjačio raniji agilni učesnik u radu nezavisnih sindikata Jožef Sekelj.⁷²⁸ Pašalić, međutim, nije klonuo duhom. Stupio je u kontakt sa Politbiroom CK KP, koji se nalazio u Beču, i dobio mandat da obnovi Pokrajinsko rukovodstvo u Vojvodini. Međutim, nailazio je na veliki otpor, čak i kod onih koji su bili za obnovu. Ti su ljudi smatrali da je nemoguće u uslovima diktature sprovesti u život odluke partijskog vrha. Stali su na stanovište da je to »pučizam i avanturizam«.⁷²⁹ Ipak, on je uskoro uspeo da oformi jednu ilegalnu partijsku ćeliju od četiri člana. Članovi ćelije bili su Reže Hok (Hok Rezső), Andraš Grac (Grac András), Jožef Vajgand (Vajgand József) i Spasoje Pujić. Sve su to mladi ljudi, a ranije su bili uključeni u Nezavisne sindikate.⁷³⁰ Pašalić je kasnije došao u Novi Sad i povezo sa Jožefom Gabnaijem (Gabnai József) i sa još nekolicinom bivših članova KPJ i Nezavisnih sindikata.⁷³¹

Mada su između Age i Pašalića bili evidentni sitni nesporazumi, ipak su u narednom vremenu uspešno saradivali. Bilo je i neusklađenih organizacionih obuhvata sa obe strane. Aga je uspeo da se poveže sa obučarskim radnikom i ranije dva puta hapšenim Palom Martonom. Oni su u Bečkereku oformili skojevsku grupu od nekoliko članova. Aga je Palu Martonu poverio zadatak da obiđe Banat i osnuje skojevske organizacije gde su i ranije postojale. Marton je zaista obišao nekoliko mesta (Kikindu, Vršac, Pančevo i druga), ali je uspeo da se poveže samo sa skojevskom grupom u Pančevu. U to vreme je Pera Popović Aga u Novom Sadu stanovao kod mađarske radničke porodice Hubert (na Telepu). Njemu su u radu svesrdno pomagala tri Hubertova brata — Ferenc, Pal i Janoš. Porodica Hubert se doselila u Novi Sad iz sremskog sela Maradika, gde su većinom živeli Mađari. I u tom mestu je oformljena jedna ilegalna ćelija od poljoprivrednih radnika. Osim toga, braća Hubert su pomagala Agi i u štampanju prvomajskih proglašenja. Pre toga, na molbu Age, stolarski radnik Kalman Horvat (Horvát Kálmán) je napravio primitivnu spravu za umnožavanje. Leci su bili rastureni u Novom Sadu, Bečkereku i Subotici.

Pera Popović Aga bio je u stalnoj vezi i sa organizacionim sekretarom Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju. Po direktivi iz Beograda, Aga je doveo u Novi Sad iz zatvora odbeglog komunistu Gojka Samardžića. Prebacivanje Samardžića povereno je radniku Jožefu Gabnaiju. On je uspešno obavio zadatak, ali je na povratku (u graničnoj zoni kod Bajmoka) bio

⁷²⁷ *Proleter*, br. 15 (oktobar), str. 4, *U borbi protiv desničarstva*.

⁷²⁸ ASKJ, KI, 175—224/22.

⁷²⁹ ASKJ, KI, 174/IV.

⁷³⁰ Muzej..., arh. br. 18309, 37; Đ. Milanović, nav. delo, 213.

⁷³¹ Muzej..., arh. br. 14629; Izveštaj komandira subotičke žandarmerijske čete, Pov. Ob. br. 115 od 30. IV 1930.

ubijen. I pored ovog tragičnog čina, tehnika Pokrajinskog komiteta u stanu porodice Hubert uspešno je radila. Leci revolucionarne sadržine, rastureni su u noći 23/24. maja 1930 (uoči planiranog sokolskog sleta).⁷³²

Organizacioni rad Pere Popovića Age u prvoj polovini 1930. u celini uzevši je bio uspešan. Obnovljene su pojedine komunističke grupe po ce- loj Vojvodini i u nekim mestima sa većinom mađarskog stanovništva. Raz- mišljalo se i o nabavci jednog rotacionog geštetnera za bolje i obimnije umnožavanje ilegalnog materijala i za izdavanje jednog ilegalnog lista. Da- lji rad, međutim, zaustavila je provala koja je nastala 10. juna u Ma- radiku. Ona se odmah proširila na Novi Sad i za kratko vreme je razo- reno sve što je Pera Popović Aga uradio.⁷³³ Organizacije u ostalim me- stima tada nije zahvatila provala. Ona se desila u vreme kada je Pera Popović Ag povučen iz Vojvodine na novu dužnost. Tada je jedno vreme glavni organizacioni rad u Vojvodini ponovo preuzeo Đura Pašalić.

On je najčvršću vezu držao sa grupom radnika u Novom Sadu (na čelu sa Jovanom Beljanskim). I u tu grupu su bili uključeni Lipot Moker (Moker Lipót), trgovački pomoćnik, Pal Balog (Balog Pál), običan fizički radnik, raznoslač mleka, inače baranjski izbeglica, Pavle Ševčić, tramvaj- ski radnik, i Karolj Ilac (Ilac Károly).⁷³⁴ Njegov je organizacioni rad, me- dutim, sporo napredovao. Nerazbijene organizacije (subotička) pružale su mu otpor i klonile se koraka za koje su ocenili da predstavljaju avanturi- zam. Iz subotičke grupe komunista Pašalić je uspeo da se poveže samo sa komunističkim lekarom Imreom Berom (Bér Imre), koji se trenutno nalazio na praksi u Novom Sadu.⁷³⁵ Pašalić je, međutim, i dalje ulagao krajnje na- pore da se situacija popravi. Iz Mađarske je uspeo da dobavi novi geštetner. Vršio je pripreme za izdavanje jednog ilegalnog lista (zajedno sa Jovanom Beljanskim). Međutim, u julu 1930. je stigao u Vojvodinu i Jovan Veselinov, član centralnog rukovodstva SKOJ-a i metalski radnik. Veselinov je bio više od godinu dana u Moskvi i tamo pohađao Komunistički univerzitet u okviru Kominternac. Posle je bio povučen i kao instruktor CK KPJ upu- ćen na partijski rad u Vojvodinu. Njegov agitaciono-propagandni rad je počeo u V. Bečkereku. Uz pomoć mesne ćelije tu je odštampao i u noći izme- đu 3. i 4. avgusta rasturio letke manjeg formata na srpskom i mađarskom jeziku sa potpisom Okružnog komiteta SKOJ-a, povodom međunarodnog antiratnog dana (koji je ustanovila Kominternac).⁷³⁶ Leci su bili upućeni na rasturanje i u Pančevo, Novu Crnju, Kumane i Melence. U ovom podu- hvatu Veselinovu su pomagali rukovodilac bečkerečke ćelije KPJ Pal Mar- ton i Boriška Seleši (Szölösi Borbála).⁷³⁷ U vezi sa rasturanjem tih letaka, nekoliko bivših aktivista je uhapšeno, ali su posle nekoliko dana bili pušteni (među njima i Pal Marton).⁷³⁸

Veoma važan poduhvat Veselinova je bio kada je u Novom Sadu, zajedno sa Đurom Pašalićem (među njima su postojale privremene nesu-

⁷³² ASKJ, DSZZD, »Grupa Corpora«, br. 20196/70.

⁷³³ AV, OSNS, kzp. 855/1930.

⁷³⁴ ASKJ, KI, 175—254/1, Đ. Milanović, nav. delo, 216.

⁷³⁵ Đ. Milanović, nav. delo, 217.

⁷³⁶ IAZR, OSVD, kzp. 1090/1930.

⁷³⁷ ASKJ, DSZZD, kzp. br. 266, Policijsko saslušanje Boriške Seleši (Szöllösi Boriska) od 21. XII 1930.

⁷³⁸ IAZR, OSVB, kzp. 1090/1930, Presuda od 25. X 1930.

glasice) početkom avgusta umnožio list *Komunist* na sprskom i mađarskom jeziku (*A kommunista*).⁷³⁹ Pre rasturanja lista, Veselinov je obišao nekoliko mesta (Sombor, Suboticu i druga), pa je na licu mesta mogao da vidi kako izgleda u stvarnosti držanje pojedinih ljudi koje je u partijskoj ilegalnoj štampi ocenjeno kao likvidatorsko. Veselinov se u Somboru sastao i sa Jožefom Sekeljem. Međutim, mogao je samo da konstatuje da se njegov raniji stav ni u čemu nije izmenio. Bilo je neophodno da se hitno održi jedna pokrajinska konferencija na kojoj treba oštro osuditi likvidatorski stav pojedinaca i formulisati jasan kurs za budući ilegalni revolucionarni rad. Konferencija je održana 20. avgusta 1930. u Subotici. Prema veoma oskudnim podacima, sem Jovana Veselinova, tu su učestvovali i metalski radnik Lajoš Čebi (Csébi Lajos), baranjski izbeglica i centralna ličnost u tadašnjem revolucionarnom radničkom pokretu u Subotici, a iz Novog Sada Karolj Hac i verovatno lekar Imre Ber.⁷⁴⁰ Na konferenciji je saopštena odluka privremenog pokrajinskog tela u kojoj su formulisani neposredni zadaci okružnih i mesnih komiteta. Sem opšte strategije budućeg revolucionarnog rada, istaknuto je da posebnu pažnju treba posvetiti stvaranju ilegalnih partijskih ćelija u fabrikama, i da je neophodno jačanje skojevskih organizacija i uključivanje što većeg broja žena u pokret.⁷⁴¹

Subotička pokrajinska konferencija je u svakom slučaju predstavljala i važnu etapu u savladivanju likvidatorstva u revolucionarnom radničkom pokretu.

Prvi broj *Komunista* odnosno *A kommunista* bio je rasturen krajem avgusta i početkom septembra 1930. Međutim, o tome imamo veoma malo podataka.

Praktični značaj spomenute rezolucije, koja je objavljena i u *Komunistu*, jeste u osnovnoj platformi političke aktivnosti ne samo Jovana Veselinova, nego i celog pokrajinskog partijskog rukovodstva u to vreme. Treba još dodati da je partijski materijal od CK KPJ stizao u Vojvodinu zalaganjem partijskog rukovodstva, odluke Plenuma CK KPJ od marta 1930, objavljene su u *Proleteru* i *Klasnoj borbi* (*Istina o vojnofašističkom prevratu u Jugoslaviji; Teze X plenuma IK KI* itd.).

Bilo je, međutim, velikih teškoća u sprovođenju odluka subotičkog skupa. Pre svega, bilo je veoma teško razgraničavanje rada KPJ i SKOJ-a, jer su oni koji su aktivno učestvovali u revolucionarnom ilegalnom radu većinom bili mladi ljudi vezani za partijski rad. Isto tako i na sindikalnom polju, u obnavljanju Nezavisnih sindikata, nije postignuto skoro ništa. Ranija direktiva CK KPJ o stvaranju ilegalnih Nezavisnih sindikata, u praksi se pokazala kao teško ostvarljiva. I bivše članstvo mađarske narodnosti u tim sindikatima je pokazalo prema direktivi priličnu odbojnost. Počeli su čak da stupaju u reformističke sindikate i da prelaze na legalno delovanje. Jedan od vidova legalnog delovanja u nekim mestima (na primer, u Subotici) jeste okupljanje komunista i bivših članova Nezavisnih sindikata u

⁷³⁹ Đ. Milanović, nav. delo, 217.

⁷⁴⁰ Đ. Milanović, *Komunist, Ilegalni komunistički list za Vojvodinu iz 1930. godine*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, 46/1957, 156, Primedba broj 39.

⁷⁴¹ Đ. Milanović, isto 218.

sportska ili turističko-planinarska društva, kao što je »Priatelj prirode«, a posebno u »Radničku samopomoć«.⁷⁴² Takva forma rada i legalne delatnosti nije bila tuđa ni privremenom partijskom rukovodstvu. S tim u vezi, Veselinov u jednom izveštaju piše da je u Vojvodini »moguće raditi u legalnim organizacijama«.⁷⁴³

Pripreme za štampanje drugog broja *Komunista (A kommunista)* bile su prilika da se privremeno pokrajinsko rukovodstvo u Novom Sadu čvršće povezuje i sa ostalim ilegalnim organizacijama u celoj Vojvodini. Štampanje drugog broja je dovršeno početkom novembra 1930. Uz list je odštampan i proglas, a rasturanje materijala bilo je izvedeno polovinom novembra: u Bečkerek, Somboru i Adi između 9. i 10, u Subotici i Novom Sadu između 15. i 16; zatim u Pančevu i selima Nova Crnja, Torda, Melenci i u Bačkom Petrovom Selu krajem 1930. Prema jednom izveštaju, Pokrajinski sekretarijat je bio povezan sa pet gradova (Subotica, Sombor, Novi Sad, V. Bečkerek, Pančevo) i sa dvanaest sela odnosno opština (B. Topola, Čantavir, St. Moravica, Ada, Senta, Kumane, Melenci, Nova Crnja, Bačko Petrovo Selo i druga). U nekim od tih mesta mađarsko stanovništvo je činilo većinu. »Po svima gradovima postojao je OK i MK, članova Partije po gradovima 70, a po selima 117.«⁷⁴⁴

Posle rasturanja drugog broja *Komunista* i proglasa u Novom Sadu je nastala provala. Ona je obuhvatila skoro ceo ilegalni aktiv, sem subotičkog okruga (gde je bilo uhapšeno samo jedno lice. Većina učesnika u ilegalnom revolucionarnom radničkom pokretu bila je pohapšena, a neki su se spasavali bekstvom iz zemlje (Rudolf Hok iz Novog Sada, Lajoš Čebi iz Subotice, a nešto kasnije i lekar Imre Ber). Udarac je bio zaista težak, pa je za izvesno vreme ilegalni komunistički organizovani rad bio pristo onemogućen.⁷⁴⁵

Ovde još treba napomenuti da je u Temerinu u leto 1930. godine formirana jedna tročlana ilegalna partijska ćelija koja, međutim, nije bila povezana sa Pokrajinskim sekretarijatom. Grupu je oformio Jožef Gusman (Guszman József), student tehnike, koji je studirao u Pragu i za vreme raspusta osnovao ćeliju. Njeni članovi su bili Kalman Nojšteter (Neustedter Kálmán), obučar, i Janoš Slahter (Slachter János). Gusman je doneo i komunističku literaturu, između ostalog i list *Sarló és Kalapács (Srp i Čekić)*, i neke druge spise. Sve ovo su dali na čitanje mesnim radnicima. Uspehi su da oforme i jednu grupu simpatizera od dvadesetak ljudi. Kalman Nojšteter je poslom često putovao u Novi Sad i jednom prilikom u nekoj kafani među prisutnim vojnicima počeo da agituje u korist Sovjetske Rusije. Bio je uhapšen pa je otkrio ilegalnu organizaciju u Temerinu. Sud za zaštitu države u Beogradu je 31. marta 1931. Jožefa Gusmana osudio

⁷⁴² ASKJ, DSZZD, 275/1930, Policijsko saslušanje Andrije Graca od 28. XI 1930.

⁷⁴³ ASKJ, KI, 175—254/22; Đ. Milanović, *Izolacija i raspad...*, 221.

⁷⁴⁴ U jednom izveštaju s kraja oktobra 1930. stoji: da u oblasti postoji partijska organizacija od 156 članova (ASKJ, mf. 46/256, 356, 358), a od toga broja samo u Subotici 118 članova po ćelijama, ali su te podatke Pašalić i Veselinov oglasili netačnim (ASKJ, KI, 175—224, 22; spominje i Đ. Milanović, *Izolacija i raspad...*, 221—222.

⁷⁴⁵ Đ. Milanović, nav. delo, 222.

na dve godine, Šlahtera na 6 meseci, a Kalmana Nojštetera na godinu dana.⁷⁴⁶

U početku 1931. godine zapaženiji je rad u Subotici i to uglavnom u legalnim organizacijama. U okviru društva »Prijatelj prirode«, na primer, veoma je marljivo radila grupa radničke i studentske omladine, koja je sistematski proučavala marksističku literaturu. U isto vreme organizacija »Radnička samopomoć« je organizovala popis nezaposlenih radnika i prikupljala pomoć za njih, organizovala dečje obdanište itd. U to vreme za oživljavanje ilegalnog komunističkog pokreta u gradu najviše je učinio Đorđe Mitrović, tipografski radnik. Inače, Lajoš Čebi je pre odlaska iz Jugoslavije njemu poverio zadatak da organizuje i nastavlja ilegalnu komunističku aktivnost u gradu i okolini. Mitrović je početkom 1931. godine oformio tročlani MK, čiji su članovi bili stolarski radnik Šandor Ivanjoš (Iványos Sándor), poljoprivredni radnik Ilija Vujović i stolarski radnik Mačaš Mesaroš (Mészáros Mátyás). Organizacioni rad se postepeno proširuje (u proleće 1931) i na Bačku Topolu, Sentu, Adu, čak i Sombor. Po sećanjima nekih učesnika Madara, u tadašnjem revolucionarnom radničkom pokretu komunisti iz Bačke Topole su imali čvrste organizacione veze i sa okolnim mestima i držali su čak i dve sreske konferencije.⁷⁴⁷ Ali celo ovo ilegalno organizovanje u severnoj Bačkoj nije imalo veze sa Centralnim komitetom KPJ niti jasne idejne orijentacije. U MK Subotice bilo je zato odlučeno da Mitrović ode u Beč i stupi u kontakt sa CK, da traži detaljna uputstva za dalji rad i da ujedno ponese najnoviju ilegalnu literaturu. Taj put je uskoro i realizovan. Mitrović je u Beču referisao članovima CK KPJ, što je izazvalo veliko interesovanje. Na sednici održanoj 8. avgusta 1931. odlučeno je da se u Vojvodinu pošalje novi instruktor CK KPJ, koji bi zajedno sa Mitrovićem radio na učvršćenju Pokrajinskog sekretarijata. Ovo bi telo posle povezalo sve postojeće mesne komitete i ćelije u pokrajini. Osim toga, odlučeno je da treba najvažnije publikacije izdavati i na mađarskom jeziku.⁷⁴⁸

Mitrović je po povratku iz Beča uputstvo za rad dobijeno od CK KPJ formulisao u osam tačaka. One su posle predstavljale akcioni program za budući agitacioni rad. Zajedno sa ostalim članovima MK u Subotici potrudio se da obezbedi tehniku (u Bačkoj Topoli) i u skladu sa tadašnjim konspirativnim načelima — da tehnička služba bude odvojena od rukovodstva — sve poslove oko uređenja tehnike u Bačkoj Topoli uradio je poljoprivredni radnik, meštalin Ištvan Lerik.

Mesni komitet KPJ u Subotici je očekivao propagandne letke iz Beča, koje je trebalo rasturiti u noći 1. avgusta. Leci su nekim slučajem stigli na adresu studenta medicine, simpatizera revolucionarnog radničkog pokreta Šandora Štainfelda. On nije znao kome je materijal namenjen, a niko nije dolazio po njega. Samoinicijativno ga je, sa jednim prijateljem

⁷⁴⁶ ASKJ, DSZZD, kzp. 209/1931; Mészáros Sándor, *Evszázadok viharában (Temerin története 1918-ig)*, Temerin 1968, 145—154.

⁷⁴⁷ Muzej..., arh. br. 2045, 54; Sećanja Ištvana Lerika; Đ. Milanović, nav. delo, 222.

⁷⁴⁸ ASKJ, KI, mf. 46/256 (452) i mf. 46/256 (445—447); spominje i Đ. Milanović, *Izolacija...*, 222—223.

(u noći uoči 1. avgusta) rasturio po ulicama grada.⁷⁴⁹ Mitrović je 15. avgusta, povodom godišnjice stupanja na presto kralja Aleksandra, odštampao i rasturio letke revolucionarne sadržine. U međuvremenu mu je policija ušla u trag, ali je on uspeo da pobegne u inostranstvo. U Beču je podneo detaljan izveštaj centralnom rukovodstvu KPJ o razvoju ilegalne komunističke aktivnosti. Sem Subotice, tu se spominju i mesta u kojima mađarsko stanovništvo čini većinu ili pak značajan procenat i gde deluju mesni komiteti (Bačka Topola, Ada, Bačko Petrovo Selo, Čantavir i Feketić).

On u izveštaju tvrdi da u tim mestima deluju 32 zemljoradničke ćelije sa oko 160 članova.⁷⁵⁰

Centralno rukovodstvo KPJ je poslalo u Vojvodinu novog instruktora, koji je pokušao da obnovi neke organizacije u Bačkoj i Banatu (Jusufa Tulića, koji je, u stvari, bio Voja Semlekan, obučarski radnik). Te organizacije, međutim, nije uspeo da poveže sa subotičkom grupom. Zbog sopstvene nepažnje uskoro je bio i uhapšen. U severnoj Bačkoj, posle odlaska Đorđa Mitrovića u Beč, nije prestalo ilegalno komunističko organizovanje. U tom trenutku najaktivniji su bili ilegalci u Subotici i Bačkoj Topoli (Lerikova grupa). Ove grupe su organizovale štampanje i rasturanje letaka u Subotici, Bačkoj Topoli i Adi (4/5. odnosno 7. novembra 1931, povodom godišnjice oktobarske socijalističke revolucije).⁷⁵¹

U međuvremenu, jedan od članova MK iz Subotice je ilegalno otišao u Beč da bi od centralnog rukovodstva dobio dalje instrukcije za rad. Po dobijenom zadatku trebalo je obnoviti ilegalni revolucionarni rad u celoj Vojvodini. Pripremljeni su zato novi leci koje je trebalo rasturiti u Subotici, Bačkoj Topoli, Novom Sadu, Bečkerek, Adi, Senti, Velikoj Kikindi i drugim mestima. Međutim, posle raznošenja letaka u Kikindi je počelo hapšenje koje se brzo proširilo i na Suboticu, Bačku Topolu, Sentu i Sombor. Ipak, leci su rastureni u Subotici i Bačkoj Topoli.⁷⁵² Ovom provalom je na kratko vreme razbijeno i poslednje uporište KPJ i SKOJ-a u Vojvodini.

2. OBNAVLJANJE I JAČANJE REVOLUCIONARNOG KRILA RADNIČKOG POKRETA I UČEŠĆE MAĐARSKIH RADNIKA U NJEMU

U godinama diktature, kao što je poznato, i Jugoslavija je bila obuhvaćena teškom ekonomskom krizom čije nedaće u Vojvodini je snosila i mađarska radnička klasa, zajedno sa proletarijatom ostalih naroda i narodnosti. Osnova opštoj ekonomskoj krizi i u Vojvodini je bila kriza poljoprivrede i sela. U 1932. godini prihodi celokupne poljoprivrede u zemlji u odnosu na 1925. godinu umanjeni su za oko 18 milijardi dinara, a ukupan nacionalni dohodak — pošto je poljoprivreda bila najvažnija privredna grana — sa 65 u 1927. godini pao je na 45 milijardi u 1932. godini. Intervencije države (organizovanje i monopolisanje otkupa poljoprivrednih pro-

⁷⁴⁹ Muzej..., arh. br. 14682, 104, Sećanja Aleksandra Štajnféldea; Đ. Milanović, nav. delo, 223.

⁷⁵⁰ ASKJ, KI, mf. 46/256 (510—513).

⁷⁵¹ ASKJ, DSZZD, br. kzp. 632/1932.

⁷⁵² Isto.

izvoda po višim cenama od svetskih i diktiranje njihovih cena na malo na unutrašnjem tržištu, kao i druge mere) nisu mogle da zaustave ekonomsko propadanje vojvođanskog sela i opadanje kupovine (potrošačke) moći većine stanovništva u Vojvodini.⁷⁵³

Radničke nadnice su i u ovim godinama bile prve na udaru (prosečna nadnica u Jugoslaviji je od 1930. do 1936. godine pala od 27,76 do 21,60, a u Vojvodini i do 16,20 dinara). To su nadnice zanatskih i industrijskih radnika, a prosečna nadnica poljoprivrednih radnika je — prema rezultatima jedne ankete iz tih godina — iznosila samo 4,63 dinara, računajući na bazi 76 dana, koliko su poljoprivredni radnici u godini bili zaposleni (ili 22,27 dinara x 76 dana = 1.692 din. i to podeljeno na 365 dana iznosi 4,63 d.). Prema rezultatima druge ankete, prosečna nadnica poljoprivrednih radnika je iznosila 3,50 dinara.

U Vojvodini je tada bilo oko 300.000 poljoprivrednih radnika. Veći deo te ogromne mase činili su radnici mađarske narodnosti. Poljoprivredni radnici nisu potpadali pod Zakon o osiguranju radnika, pa nisu ni bili prijavljivani okružnim uredima.

Izvestan pad cena poljoprivrednih proizvoda nije mogao da ublaži materijalni gubitak koji je radnička klasa pretrpela osetnim smanjenjem prosečnih najamnina. Tako su vladajući krugovi i buržoazija u celini teret ekonomske krize prebacili na leđa radničke klase. Po savremenim podacima, mesečni troškovi jedne četvoročlane porodice su iznosili oko 1.560 dinara, a mesečne zarade radnika se kretale od 862 do 1.217 dinara.⁷⁵⁴

Iz tih brojki možemo jasno da zaključimo da je veći deo radničke klase i u Vojvodini u godinama diktature egzistirao ispod granice nužnog minimuma, a ta sudbina je zadesila i radnike mađarske narodnosti. Položaj radnika još više je pogoršan porastom nezaposlenosti, koja je u godinama ekonomske krize dobila vanrednu težinu zbog stalnog smanjenja radničkih zarada.

Računa se da je u Kraljevini Jugoslaviji 1932. bilo oko pola miliona nezaposlenih. U kategoriji nezaposlenih čak nisu ubrojane mase poljoprivrednih radnika, jer nisu bili osigurani i o njima se nije vodila redovna evidencija. Naravno, ova društvena nevolja nije mimoišla ni Vojvodinu. Početkom 1932. godine samo na teritoriji javnih berzi rada u Novom Sadu, Subotici, V. Bečkerek i Somboru bilo je evidentirano oko 80.000 nezaposlenih sezonskih radnika, a među njima najviše poljoprivrednih radnika.⁷⁵⁵

Najkritičnija situacija je bila među poljoprivrednim radnicima, pogotovo u zimskim mesecima, kada nije bilo sezonskih radova. Većina poljoprivrednih radnika je obično pred kraj zime već potrošila sve rezerve hrane. Živelo se od veresije u nadi da će uz prolećne sezonske poslove sve krenuti nabolje. Sreski načelnici su skoro svake godine slali izveštaje o materijalnom položaju poljoprivrednih radnika na svom upravnom području. Situacija je u tom pogledu često bila kritičnija u delovima Vojvodine gde je mađarsko stanovništvo bilo u većini. Sreski načelnik Apatinskog sreza, na primer, početkom 1933. traži pomoć za ishranu dece i nemoćnih u Sta-

⁷⁵³ Đ. Milanović, *Obnavljanje i jačanje komunističke aktivnosti u Vojvodini od 1932. do 1934. godine*. Tokovi revolucije, br. 5, 1970, 107—112.

⁷⁵⁴ Isto.

⁷⁵⁵ *Jugoslovenski dnevnik*, 21. I 1932, 2.

paru, Bačkom Monoštoru i Bogojevu. Između ostalog, kaže: »U svim ovim opštinama, a naročito u B. Monoštoru i Bogojevu, velika je nemaština, jer je žetva ove godine (1932) pored Dunava propala od rđe«. Sem toga, nesrazmerno je mnogo poljoprivrednih radnika zbog nepravilne raspodele zemlje (agrarne reforme — M. Š.). Bogojevo je imalo još i elementarnih nepogoda pa poljoprivredni radnici nisu »imali prilike da zarade zimnicu«. ⁷⁵⁶

Podružnica Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika u Crvenki je tražila (početkom februara 1933) pomoć za 177 porodica poljoprivrednih radnika Mađara i Nemaca. U obrazloženju se navodi:

Po zanimanju, stanovništvo ove opštine sastoji se pretežno od zemljoradnika—nadničara i risara, koji su bez ikakvog poseda. Prema poslednjem popisu stanovništva, ovih poljoprivrednih radnika bez poseda ima 70%. Ovako stanje datira još iz (...) doba bivše Austro-Ugarske, pošto je u okolini ove opštine bilo dosta velikih poseda. Pre sloma Austro-Ugarske ta je sirotinja bila zaposlena na posedima koje su na teritoriji ove opštine imali Lebahovi i Gajerovi. A sad, pošto je njih (usled agrarne reforme) nestalo, poljoprivredni radnici bez poseda žive mahom od rada u ovdašnjoj fabrici šećera.

Pošto je kampanja ovdašnje fabrike šećera trajala ove godine samo nekoliko nedelja (svega oko 30 dana), a zemljoradnici su osobito pogođeni i od elementarne štete (od rđe na pšenici i veći deo atara je tučen dva puta gradom) to se može reći da oko 110 porodica u punom smislu reči gladuje. ⁷⁵⁷

Krajem 1932. beogradske *Radničke novine* pišu da se »u bogatoj Vojvodini postavlja (...) problem fizičke ishrane mase poljoprivrednih radnika«. Osim toga, u istom broju se navodi: »Po podacima koje je sakupio Savez poljoprivrednih radnika u Novom Sadu, uz sadejstvo Banske uprave, u 431 opštini u 31 srezu bivše Vojvodine popisano je ukupno 254.000 poljoprivrednih radnika«.

Od njih su u toku leta mnogi ostali sasvim bez zaposlenja. Taj je broj procenjen na 20.000 porodica koje je sve veća upotreba mašinskog rada istisnula iz zaposlenja«. ⁷⁵⁸

Pitanje nezaposlenosti u redovima poljoprivrednih radnika u tolikoj meri se zaoštrilo da su i vlasti morale nešto da preduzmu. Polovinom 1932. ban Dunavske banovine doneo je naredbu o zabrani upotrebe kosačica i vezačica na tuđem imanju. ⁷⁵⁹ Krajem 1932. tadašnja vlada je donela novi pravilnik o pružanju materijalne pomoći sirotinji, a posebno nezaposlenim poljoprivrednim radnicima i o izvođenju javnih radova. Narodna skupština je hitnim postupkom donela Zakon o naknadnim i izvanrednim kreditima u okviru budžeta državnih rashoda i prihoda za 1932/33. godinu i za tu svrhu izdvojeno je 50 miliona dinara. Od toga je Dunavskoj banovini dodeljeno 4,2 miliona dinara. ⁷⁶⁰ Međutim, na osnovu predloga Odeljenja za socijalne poslove i narodno zdravlje Banske uprave, sredstva predviđena za javne radove su raspoređena pre svega za obavljanje najnužnijih komunalnih ra-

⁷⁵⁶ AV, FDB, VI, br. 446/1933; Đ. Milanović, nav. delo, 113.

⁷⁵⁷ AV, FDB, VI, 9551/1933; Đ. Milanović, nav. delo, 114.

⁷⁵⁸ *Radničke novine*, 23. XII 1932, 1; *Za solidarnost radnika*; Đ. Milanović, nav. delo, 115.

⁷⁵⁹ AV, FDB, VI, br. 20870/34; Regulisanje radova poljoprivrednih radnika Jugoslavije; Đ. Milanović, nav. delo, 115.

⁷⁶⁰ *Radničke novine*, 6. I 1933, 1.

dova po naseljeničkim kolonijama (odvodnjavanje, popravka puteva i drugo). Finansijska sredstva dodeljena Dunavskoj banovini, s obzirom na potrebe, bila su veoma mala, pa utoliko više pada u oči njihova neracionalna upotreba.⁷⁶¹

Ni druge vladine mere nisu obećavale trajnije rešenje i osetnije poboljšanje položaja poljoprivrednih radnika. Ovu tvrdnju veoma živo ilustruje i predstavka 70 poljoprivrednih radnika, Mađara iz Bačke Topole, od 11. juna 1933, koja glasi:

Pre 2—3 godine Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja, u nameri da odnosaj između sezonskih poljoprivrednih radnika stavi na zdravu bazu, odredilo je da se u svim opštinama ustroje paritetni odbori sa zadatkom da za svaku opštinu — prema prilikama u njojzi — odredi visina zarade i maksimalnu količinu posla koji se pojedinom radniku može da da pazeći uz to, da po mogućnosti svaki radnik dođe bar do toliko zarade koliko mu je potrebno da ishrani sebe i svoje. Ujedno je izrečeno da se ne smeju da uposle radnici iz drugih opština sve dok ima nezaposlenih radnika u toj opštini.

Mi radenici smo ove odredbe tada sa radošću primili i radovali smo se da će nam se teško stanje tim odredbama popraviti. Ali smo, na žalost, razočarani. Stanje se ni u čemu nije popravilo. Usled sve težih ekonomskih prilika samo se još i pogoršalo (...)

Neke policijske vlasti (senčanske i molske) prisilnim merama su sprečavale radnike iz Bačke Topole da u njihovim atarima rade. Mi smo oterivani od vršačkih mašina i sa žetve. U isto vreme pak vlasti sa teritorije našeg sreza nisu pribegavale prinudnim merama, te je došlo do nemilog stanja da su radenici sa tuđih teritorija kod nas mogli da rade, a mi na tuđoj teritoriji nismo pripušteni. Ostavši bez posla prošle zime smo bili na teret opštini i Dobrom delu (dobrotvorno društvo — Š.M.). Bačka Topola sa svojih 15.000 stanovnika (od kojih je 70% poljoprivredni proletarijat) bila je depo radne snage za okolne bivše mnogobrojne velike posjednike. Veliki posedi su razdeljeni bez da smo mi od njih i brazdu zemlje dobili. Ostali smo ovde bez posla i hleba. Bačka Topola tako veliki broj radenika ne može da zaposli. Mi moramo da idemo u tuđe atare, ali za nas u tim atarima ima samo toliko posla i hleba koliko i ukoliko tamo preostane od njihovih radenika. Mi smo usled toga, i pored naše najbolje volje za rad i stručnosti, osuđeni na smrt od gladi jer u našoj okolini nema opštine u kojoj njezini vlastiti radenici ne bi mogli da posvršavaju sve poslove i bez naše pomoći. Lutati po svetu i tražiti drugog zaposlenja ne možemo, jer za put nemamo sredstava (...)

Mi stojimo sada pred početkom sezonskih radova. Posao u Bačkoj Topoli je već skoro sav razgrabljen. Nas je još veliki broj ostao bez posla. Poslodavci sa strane ne smeju da nas uposle, jer nisu sigurni da ćemo im posao nesmetano moći da posavršavamo.

Očajni i od same pomisli da ćemo i ove godine ostati bez posla i zarade, molimo Radeničku komoru da ovo pitanje preko Kraljevske banske uprave Dunavske banovine što pre reši i time nas oslobodi bede i jada u kojem se nalazimo već nekoliko godina.⁷⁶²

Nasilno forsiranje tzv. »integralnog jugoslovenstva« u prvim godinama kraljevske monarhodiktature i gušenje svih tzv. »plemenskih osobenosti« potiskivali su narodnosti u Vojvodini u prisilnu izolaciju. I taj faktor je slabio otpornu snagu revolucionarnog krila radničkog pokreta koji je našao svoju najmasovniju bazu u mađarskom proletarijatu. Dik-

⁷⁶¹ Đ. Milanović, nav. delo, 115.

⁷⁶² AV, FDB, VI, 24654/33; spominje i Đ. Milanović, nav. delo, 116.

tatura i privredna kriza pojačano su gurale mađarski proletarijat u besperspektivni i beznadežni položaj, što se posebno teško manifestovalo u položaju poljoprivrednog radništva i cela situacija je usloвила da jedan njegov deo podlegne buržoasko-nacionalističkom šovinističkom uticaju. Zato se, u takvim okolnostima, javljaju 1931. god. slučajevi sprežanja komunista Mađara sa sitnoburžoaskim elementima mađarskog življa u Bačkoj i Banatu u okviru predizborne političke aktivnosti za parlamentarne izbore.⁷⁶³

Posle zabrane Nezavisnih sindikata, i jedan deo mađarskih proletara se uključio u reformističke podružnice Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ). Naime, kao što smo i ranije ocenili, opredeljenje CK KPJ 1932. godine o stvaranju ilegalnih Nezavisnih sindikata ni u Vojvodini nije donelo značajnije rezultate. U mađarskim sredinama jedino je u Subotici oformljena jedna takva ilegalna grupa koja, međutim, nije dugo egzistirala.

Od 1932. godine nastala je nova direktiva CK KPJ, čija je suština bila u tome da i revolucionarno opredeljeni radnici ulaze u reformističke sindikate i unutar tih organizacija stvaraju opozicione grupe, da po mogućstvu budu članovi i uprava podružnica i na taj način ih usmeravaju na odlučnije klasnoborbene pozicije. I bivši članovi Nezavisnih sindikata mađarske narodnosti su ulaskom u reformistički URSSJ imali na umu i novi stav CK KPJ u odnosu na te sindikate. Na taj način se broj članova podružnica URSSJ u prvim godinama diktature osetno povećao u odnosu na period pre kraljevske diktature. Tada je, naime, ukupan broj članova tih sindikata bio 4.788, a od toga 3.758 poljoprivrednih radnika. Posle je taj broj do 1934. godine — naglo opao, najviše zbog osipanja poljoprivrednih radnika. Naime, u prvo vreme mađarski poljoprivredni radnici — bivši članovi Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije u okviru Nezavisnih sindikata, posle zabrane su se masovnije uključili u reformistički Zemaljski savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije (pod okriljem URSSJ). Posle saznanja da ta organizacija nije u stanju da nešto značajno učini u njihovu korist, počelo je njeno masovno napuštanje. Stanje je izgledalo ovako.

	Ukupan broj članova URSS-ovih sindikata	Poljoprivrednih radnika
1931.	4.788	3.758
1932.	3.476	2.380
1933.	2.416	1.324
1934.	1.712	520 ⁷⁶⁴

Međutim, u Vojvodini URSSJ je i dalje ulagao velike napore za organizaciono obuhvatanje mađarskih radnika, a posebno poljoprivrednih. Reformističko krilo radničkog pokreta posvetilo je zato veliku pažnju štampi na mađarskom jeziku. Tako je od 13. maja 1933. obnovljeno izlaženje

⁷⁶³ Đ. Milanović, *Izolacija i raspad...*, 225; ASKJ, DSZZD, br. 632, Sašlušanje Karolja Čeha od 10. XII 1932.

⁷⁶⁴ Muzej..., arh. br. 20333, Zaostavština Svetozara Markovića Toze.

lista *Munkás Újság (Radničke novine)* kao »organa prekodunavskog dela našeg sindikalnog pokreta«. ⁷⁶⁵

List je već u prvim brojevima registrovao da je 1931. osnovano devet podružnica, 1932. samo tri, 1933. deset i 1934. samo dve. ⁷⁶⁶

Posle 1932. godine borbena taktika ilegalne KPJ u odnosu na reformističke sindikate se bitno izmenila. Više se nije insistiralo na stvaranju ilegalnih sindikata, nego naprotiv, insistiralo se na uključivanju u iste, ali radi stvaranja revolucionarne sindikalne opozicije unutar tih reformističkih organizacija. Osnovna koncepcija je bila da reformističke sindikalne organizacije strpljivim agitaciono-propagandnim radom, po mogućstvu i ulaskom članova KPJ u rukovodstva, usmere u odlučniju klasnu borbu i na revolucionarni pravac. Partijska ilegalna štampa je 1933. godine (a i ranije) detaljno pisala o toj novoj strategiji u odnosu na reformističke sindikate. Centralni partijski list *Proleter* je poručio članovima KPJ:

Razviti masovni rad za stvaranje moćnog levičarskog pokreta pod pogodnim nazivima u svim reformističkim savezima... Ovaj rad ni u kom slučaju ne znači da treba oslabiti borbu za stvaranje i samostalnih sindikalnih organizacija pod našim samostalnim rukovodstvom i pod raznim nazivima. Ovakve organizacije treba stvarati u procesu borbe, i tamo gde se pokažu mogućnosti za makar jednu struku (industrijske grane) jedan kraj ili oblast. ⁷⁶⁷

I mađarski organizovani radnici, koji su se u priličnom broju tih godina uključili u reformističke sindikate, odnosno u URSSJ, svakako su većinom delovali u skladu sa novom strategijom.

Provale 1931. godine u celoj Vojvodini skoro su u potpunosti razbile partijska i skojevska rukovodstva i mnoge organizacije. Zato je ilegalni revolucionarni rad za izvesno vreme zamro. Ipak su pojedinci našli načina da održe neke organizacione veze i da preuzmu određene akcije. Takav rad se odvijao i u Subotici, o čemu najviše podataka sadrži memorska grada. Tako se vidi da je lekar iz Subotice — Adolf Singer radio po liniji Crvene pomoći zajedno sa Miklošem Fišerom (Fischer Miklós). U ovu akciju, radi prikupljanja dobrovoljnih priloga porodicama revolucionara koji su se nalazili u zatvoru, uključili su i radnicu Etu Kizur. ⁷⁶⁸

Prvog maja 1932. pronađeni su leci na salašu veleposednika braće Milana i Koste Gavanskog u Srbobranu. Kod njih su u to vreme radili sezonski

⁷⁶⁵ ASKJ, KI. 8/1932. Izveštaj Privremenog Pokrajinskog Komiteta o organizacionom stanju i delatnosti u pojedinim oblastima: KI, 1932/13A.

⁷⁶⁶ *Radničke novine*, br. od 23. VI 1933, 3; *Munkás Újság*, brojevi od 1. i 15. VIII 1933, 23. IX 1933 i 1. II 1934.

⁷⁶⁷ *Proleter*, br. 4, 6. III 1933, 4; *Klasna borba*, 8. VIII, maj—jun 1933, br. 19—20, str. 12, Spominje i Đ. Milanović, nav. delo, 124.

⁷⁶⁸ Muzej... , arh. br. 17969 i 20375.

Adolf Singer iz Subotice radio po liniji »Crvene pomoći«. Navodno do 1932. godine u rukovodstvu Komiteta »Crvene pomoći« bili su Mikloš Fišer (Fischer Miklós) i Doci Singer (Szinger Adolf).

Posle toga, po izlasku iz zatvora, Singer radi i dalje aktivno u »Crvenoj pomoći« sa Etom Kizurom i krajem aprila i početkom maja 1932, pismeno javlja centralnom rukovodstvu u Beču o čemu ono izveštava svog člana poslanog na rad u Srbiju i Vojvodinu. (Spominje i Đ. Milanović, nav. delo, 125).

radnici Mađari.⁷⁶⁹ Na letku je bio prvomajski proglas PK KPJ za Vojvodinu iz 1929. godine. Isledni organi nisu uspjeli da otkriju nikog ko stoji iza širenja tih letaka, pa je ceo slučaj ostao nerasvetljen. Drugi izvori takođe ne spominju rasturanje letaka, ali se može pretpostaviti da je letak potekao od subotičkih a i bačkotopolskih komunista.⁷⁷⁰

U toku prve polovine 1932. godine u Subotici i Bačkoj Topoli počele su da se polako okupljaju snage spremne da nastave ilegalnu komunističku aktivnost. U Suboticu se vraćaju iz istražnog zatvora berberin Lazar Nešić i metalski radnik Ištvan Kizur (Kizúr István), koji će u narednom periodu biti glavni nosioci ilegalnog revolucionarnog rada u gradu. U isto vreme u Bačkoj Topoli poljoprivredni radnik Jožef Barna (Barna József) postaje sekretar ilegalne partijske ćelije. On je uspostavio veze sa komunistima u okolnim selima (Staroj Moravici, Feketiću i Čantaviru).⁷⁷¹

Veoma je važno napomenuti da je u leto 1932. centralno partijsko rukovodstvo iz Beča uputilo na partijski rad u zemlji berberina iz Bačke Topole Janoša Gomboša (Gombos János). On je decembra 1931. izbegao hapšenje odlaskom iz zemlje. Posle temeljnih priprema, vraćen je u zemlju da uspostavi vezu i po mogućstvu obnovi razorene komunističke organizacije. Dobio je adrese nekih revolucionara u Zagrebu, Osijeku, Zrenjaninu i Novom Sadu. On je 7. avgusta 1932. iz Novog Sada uputio pismo centralnom rukovodstvu u Beču. Tražio je propagandni materijal i uputstvo za rad. U istom pismu poslao je i izveštaj o dotadašnjim njegovim naporima da se pokret oživi. U Novom Sadu je uspeo da pronađe, jedino, Mihalja Šamua (Samu Mihály), obučarskog radnika. Uz njegovu pomoć počeo je da gradi novu organizacionu mrežu. Mihalj Šamu je dalje uspostavio veze sa Bačkim Petrovim Selom. Sa Bačkom Topolom Gomboš se povezao preko Barne, a sa Suboticom preko Lazara Nešića.⁷⁷²

Njegov organizaciono-politički rad, po svoj prilici, nije bio najuspešniji i on je u oktobru 1932. po drugi put emigrirao u Beč zajedno sa ženom. U jednom izveštaju iz Vojvodine iz 1933. godine (verovatno ođ novog izaslanika partijskog rukovodstva) Janoš Gomboš se prikazuje u prilično negativnom svetlu.⁷⁷³

U ilegalnom revolucionarnom radu na području Vojvodine ponovo je nastao vakuum. O tome najrečitije govori i *Pismo iz Vojvodine* s kraja decembra 1932. koje je objavljeno u *Proleteru*. Po komentaru uredništva, pismo je stiglo iz jednog zabačenog mesta u kojem je traženo ponovno uspostavljanje veza i instrukcije za dalji rad. U isto vreme je bilo obećano drugovima iz Vojvodine da će neophodna veza uskoro biti ponovo uspostavljena i da će dobiti potrebna uputstva za dalji rad.⁷⁷⁴

Centralno rukovodstvo KPJ zaista je preuzelo hitne organizacione korake. Krajem 1932. godine, iz Zagreba se, po partijskoj direktivi, vratio u Suboticu radnik Laslo Nađ (Nagy László) sa primarnim zadatkom da obnovi ilegalno mesno rukovodstvo u gradu. On je stupio u kontakt sa Laza-

⁷⁶⁹ Muzej..., arh. br. 14049, Isledni spisi predmeta Okružnog suda Novog Sada, kzp. 380/32.

⁷⁷⁰ Đ. Milanović, nav. delo, 125.

⁷⁷¹ Muzej..., arh. br. 7751 i 17969.

⁷⁷² Muzej..., arh. br. 18839, str. 9, Sećanje Janoša Gomboša (Gombos János).

⁷⁷³ ASKJ, KI, 1933/161.

⁷⁷⁴ *Proleter*, II—III, 1933, br. 3, str. 10.

rom Nešićem pa su zajedno radili ne samo na obnovi mesnog rukovodstva, nego i na osnivanju novih ilegalnih partijskih ćelija u gradu. U ilegalni revolucionarni rad bili su uključeni novi ljudi.⁷⁷⁵

Preko pisama uskoro je uspostavljena i veza sa štamparskim radnikom Đurom Mitrovićem, članom centralnog rukovodstva KPJ, koji se nalazio u Austriji.⁷⁷⁶

Uporedo je iz Beča upućen na rad u Vojvodini i krojački radnik Jožef Abt (Abt József), koji je 1930. iz Novog Sada emigrirao zbog provale (pripadao je grupi Jožefa Gabnaija). U Novom Sadu se povezao sa poznanim Mihaljem Šamuom, koji je bio spreman na saradnju i voljan da Abta upozna sa novim nekompromitovanim ljudima. Šamu ga je upoznao sa nezaposlenim tapacirerskim radnikom Ernestom Kišem (Kis Ernő) i kameno-rezačkim radnikom Hugom Štraserom (Strasser Hugó), baranjskim izbeglicom.⁷⁷⁷ Abt je tražio dalje od Šamua da mu omogući da se upozna sa Barnom iz Bačke Topole i, ako može, da ga smesti da stanuje u selu gde je ranije postojala organizacija Saveza poljoprivrednih radnika (u okviru bivših nezavisnih sindikata). Mihalj Šamu rodom je bio iz Bačkog Petrovog Sela, a u tom selu je ranije postojala takva organizacija, pa je Abta smestio privremeno kod rođenog brata. Odavde je Abt, uz Šamuovu pomoć, uspostavio veze sa Barnom iz Bačke Topole, a uskoro je posetio Karolja Čeha (Cseh Károly), učitelja iz Ade. Tražio je od Čeha da u mestu oformi ilegalnu ćeliju. Međutim, u tom nastojanju nije uspeo. Čeh je ukazao na velike teškoće u ilegalnom radu. Zato se Abt iz Ade vratio nezadovoljan. Po svoj prilici, njegova misija nije bila uspešna ni u Bačkoj Topoli, a posle ni u Feketiću. Abt je u Bačkom Petrovom Selu bio sve do 13. aprila 1933. Njegova misija, u celini uzevši, nije bila uspešna. U Bačkom Petrovom Selu, a i u ostalim mestima koje je obišao, ljudi su posumnjali da je on policijski agent i zato su ga izbegavali.⁷⁷⁸

Ta sumnja je bila potpuno neosnovana. Ali ne treba zaboraviti da je tadašnja policija često ubacivala provokatore u redove ilegalaca koji su posle provaljivali ljude. Jožef Abt je bio poznat donekle samo u Novom Sadu. Posle angažovanja u revolucionarnom radničkom pokretu u gradu, pobjegao je iz zemlje i kada se ponovo pojavio, u nekim mestima su ga primili sa nepoverenjem.

Međutim, Jožef Abt je u izveštaju partijskom rukovodstvu (u Beču) svoj agitaciono-organizacioni rad prikazao kao dosta uspešan. Naime, on je u tom izveštaju tvrdio:

⁷⁷⁵ Muzej..., arh. br. 7373, Sećanje Bože Nikolića; arh. br. 7374, Sećanje Bele Gršića; Đ. Milanović, nav. delo, 128.

⁷⁷⁶ Muzej..., arh. br. 20377, str. 66; arh. br. 20414, str. 10—11; Sećanje Lasa Nađa (Nagy László).

⁷⁷⁷ U razgovorima Ernea Kiša sa Šamuom »o dosadašnjem teškom ekonomskom stanju«, njih dvojica su ocenili da je sva nesreća zbog toga što je velika industrija u rukama privatnika i da bi ona trebalo da bude opšta, tj. u rukama države. »Nadalje smo razgovarali« — kaže Šamu —, »da bi trebalo da dođe do rata, i u ovoj pometnji velike kapitaliste da propadnu i onda da dođe komunizam, pa bi nam svima bilo jednako.« Ovako smo vodili razgovor više puta i o tim pitanjima raspravljali tako da smo se složili u tome da ovome nezadovoljstvu radnika treba tražiti leka u komunističkoj akciji, i po potrebi i život žrtvovati, jer ovako ne vredi živeti. (Muzej..., arh. br. 14046/56 — Saslušanje Mihalja Šamua od 28. IV 1933).

⁷⁷⁸ Đ. Milanović, nav. delo, 129.

Oformili smo i obnovili ćelije i mesne komitete u sledećim mestima: Novi Sad, Petrovo Selo, Stari Bečej do nekog stepena u B. Topoli, Subotici. Organizovali smo nove ćelije u Svetom Nikoli, Feketiću, Mołu. U Somboru smo imali samo jednu ćeliju sa 5—7 ljudi, u Bečkereku je posle provala od 1931. g. ostala organizacija od 10—12 ljudi. Posle toga poslao sam u Beč jednog kurira koji je doneo partijski materijal i direktive.⁷⁷⁹

Spomenuti kurir bio je Janoš Geler (Gellér János), mehaničar, zaposlen na novosadskom vojnom aerodromu.⁷⁸⁰

Dalje je istaknuto da je od dobijene literature »svaka mesna organizacija dobila za prorađu po jedan primerak. Gde nisu znali srpski tamo sam preveo na mađarski«.⁷⁸¹

Navedeno je još da je propagandni materijal predat »sem gradova i sela« još u subotičkoj železničkoj radionici, Beočinskoj fabrici cementa, a jedan primerak doturen je i na novosadski aerodrom, gde su tada služila dva vojnika simpatizera.⁷⁸²

Abt, svakako, nije svugde primljen sa nepoverenjem. U januaru i februaru 1933. pomoću Ferenc Pece u Bačkom Petrovom Selu je (sa još nekolicinom poljoprivrednih radnika) uspeo da pokrene poljoprivredne radnike za akciju da traže zimsku pomoć od opštine, jer zbog slabe žetve za njih je nastupila velika oskudica. Akcija je potpuno uspeła, pa je oko stotinu radnika dobilo izvesnu pomoć u naturi.⁷⁸³

Abtova aktivnost u Vojvodini se temeljila na dva osnovna dokumenta koja su upućena od strane centralnog rukovodstva. Jedan dokumenat se odnosio na rad SKOJ-a u Vojvodini, a direktive upućene mladim komunistima sastavio je sam Abt. Za političko opredeljenje i usmerenost Abtovog rada najkarakterističniji je sledeći deo:

Vodeći glavnu borbu protiv velikosrpske vojnofašističke diktature, Savez mora istovremeno da vodi borbu i protiv mađarske i nemačke buržoazije i njene sporazumaške politike. Zato je potrebno ići u sve omladinske nacionalne, kulturne i vjerske organizacije, tamo raskrinkavati politiku mađarske i nemačke buržoazije i popularisati naše zahteve. Potrebno je voditi svakodnevnu borbu protiv svih forma nacionalnog ugnjetavanja i svuda i u svakoj prilici popularisati naš glavni zahtev — pravo na samoopredeljenje do otepljenja, za ravnopravnost mađarskih i nemačkih nacionalnih manjina. Organizovati i voditi borbu za pravo upotrebe maternih jezika, da školska nastava bude na maternjem jeziku, boriti se protiv velikosrpskih učitelja, žandarma i drugih predstavnika srpskog imperijalizma, protiv služenja vojske van zavičaja, tražiti komandu na maternjem jeziku.⁷⁸⁴

Drugi dokument kojim se Abt služio u svom radu, bilo je pismo centralnog rukovodstva KPJ svim komitetima i organizacijama KPJ u Vojvodini.⁷⁸⁵ Iz toga možemo zaključiti da je Abt, uporedo sa obnovom organizacija KPJ, radio i na obnovi SKOJ-a.

⁷⁷⁹ ASKJ, KI, 1932/84.

⁷⁸⁰ Muzej..., arh. br. 14046/48, Saslušanje Janoša Gelera od 1. V 1933; arh. br. 14046/148, Saslušanje Mihalja Šamua od 20. V 1933; Đ. Milanović, nav. delo, 131.

⁷⁸¹ ASKJ, KI, 1932, 184.

⁷⁸² Isto.

⁷⁸³ Đ. Milanović, nav. delo, 131.

⁷⁸⁴ ASKJ, KI, 1933/32; citira i Đ. Milanović, nav. delo, 131.

⁷⁸⁵ ASKJ, KI, 1933/77.

Iz izveštaja koji je Abt u februaru ili početkom marta 1933. poslao u Beč, jasno se može zaključiti da je on, sa svojim najbližim saradnicima, radio na uređivanju partijske tehnike i izdavanju jednog lista. Drugo pismo je tada iz Novog Sada upućeno u Beč, a autor je verovatno bio Mihalj Šamu.⁷⁸⁶ Početkom aprila 1933. Šamu je uputio drugo pismo u Beč. Ovde pomalo daje preteranu sliku o organizacionom uspehu koji su postigli u poslednje vreme. Na primer, piše da je »glavni posao oko organizacije završen. Bačka je organizovana, Subotica, Veliki Bečkerek Sombor, Stari Bečej, Novi Sad sa okolnim selima sa samostalnim mjesnim komitetima...«⁷⁸⁷

U daljem delu pisma Mihalj Šamu je tražio od centralnog rukovodstva KPJ da materijal šalju i na mađarskom jeziku, koji bi posle oni samo umnožili. Kao razlog za to navodi da skoro i nema intelektualaca u njihovim redovima i zato je prevođenje materijala na mađarski jezik skopčano sa velikim teškoćama.

Međutim, iz Beča je 30. aprila 1933. stigao odgovor:

Za sada nemamo mogućnosti da prevedemo stvari na mađarski jezik, ali se nadamo da ćemo u kratko vreme biti u stanju to učiniti. U vašem listu preštampajte najvažnije stvari iz *Proleter*a i dajte materijal iz vaše pokrajine.⁷⁸⁸

U međuvremenu u Novom Sadu su Šamu i Štraser uspeli da oko sebe okupe izvestan broj ljudi. U rad se uključio i Ernest Kis (Kis Ernő), koji je tada radio u Novom Sadu, kao Stevan Dostan, inkasant radionice ogleđala »Alba«, kao i stolarski radnik Radovan Kolarski. Oni su posle oko sebe prikupili dve grupe simpatizera.⁷⁸⁹

Novosadska grupa je radila na pripremanju prvomajskog letka koji je uoči praznika trebalo rasturiti po celoj Bačkoj. Sam Jožef Abt, koji je planirao svoj odlazak iz Jugoslavije, zadržao se jedan dan u Novom Sadu. Sastavio je tekst letka na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku i savetovao svojim drugovima da se letak u svim mestima rasturi 26. aprila uveče. Posle je Kiš umnožio letke pa je Šamu 21. aprila materijal odneo Peceu u Bačko Petrovo Selo. Po ranijem uputstvu Jožefa Abta, u Bačkom Petrovom Selu i Bačkoj Topoli, zajedno sa rasturanjem prvomajskih letaka, bile su istaknute i zastavice sa parolom na mađarskom jeziku: »Živeo Prvi maj, borbeni dan proletera!« Akcija je bila sprovedena istoga dana i u isto vreme u Novom Sadu, Bačkom Petrovom Selu, Subotici, Bačkoj Topoli, Feketiću, Čantaviru, Adi i Molu. Neposredno posle rasturanja letaka u Bačkom Petrovom Selu počela su hapšenja koja su se uskoro proširila na Novi Sad, pa i ostala mesta.⁷⁹⁰

⁷⁸⁶ ASKJ, KI, 1933/41.

⁷⁸⁷ ASKJ, KI 1933/89; Đ. Milanović, nav. delo, 133.

⁷⁸⁸ ASKJ, KI, 1933/93, citira i Đ. Milanović, nav. delo, 133.

⁷⁸⁹ Đ. Milanović, nav. delo, 133.

⁷⁹⁰ U Muzeju socijalističke revolucije Vojvodine čuvaju se prepisi sudskih materijala iz kojih se može zaključiti da su učesnici rasturanja letaka u naznačenim mestima većinom bili mađarski radnici. Osim toga, u sudskom materijalu ima dosta podataka i o »Crvenoj pomoći«. Uhapšeni Mihalj Šamu prilikom saslušanja u policiji izjavio je da mu je Jožef Abt u dva maha predao po 1.000 dinara da ih podeli porodicama drugova osuđenih zbog komunističke delatnosti. Šamu

Hapšenje je nanelo osetan udarac revolucionarnom radničkom pokretu u Bačkoj, posebno njegovim mađarskim učesnicima jer su se u zatvoru našli mnogi organizatori ilegalnog pokreta po mestima (Mihalj Šamu, Peter Šinković — Sinkovics Péter, Janoš Virag — Virág János, Ferenc Blinka — Blinka Ferenc i drugi).⁷⁹¹

Prikupljanje »Crvene pomoći« bilo je intenzivirano i po mestima sa mađarskim stanovništvom. Prikupljanje »Crvene pomoći« ujedno je bilo prilika i za pridobijanje novih simpatizera za ilegalni komunistički pokret. Ako nisu imali novca, davali su hranu porodicama komunista koji su bili u zatvoru (ili toplo odelo za osuđene). Jožef Abt u jednom svom nedatiranom izveštaju partijskom rukovodstvu detaljno piše o prikupljanju »Crvene pomoći« (u Novom Sadu, Subotici, Bačkoj Topoli i Feketiću).⁷⁹² U spomenutom izveštaju Abt neposredno pre odlaska iz Vojvodine daje sliku o društvenim i ekonomskim prilikama u pokrajini u godinama dave predredne krize. Po njegovoj oceni, industrijska proizvodnja je smanjena za 65—70%. Zato vlada užasna besposlica i beda. O reformističkom krilu radničkog pokreta i o naporima socijaldemokrata da steknu što veći broj svojih pristalica, naročito u redovima poljoprivrednih radnika, Abt daje ocenu koja je bila u skladu sa tadašnjom borbenom taktikom i platformom ilegalne KPJ u odnosu na socijaldemokratiju. Naziva ih »glavnim saveznikom buržoazije«. Izveštaj

je novac podelio porodicama komunista uhapšenih juna 1933. u Novom Sadu. Pomoć na taj način primile su porodice stolara Kalmána Horvata (Horvát Kálmán) i Jožefa Gabnaia, Mihalja Ileaša, kao i supruga Lajoša Čakija, osuđenog još 1922. godine. (Muzej..., arh. br. 14066; Đ. Milanović, nav. delo, 134—235).

⁷⁹¹ Autor Karolj Brindza u Zborniku dokumenata *Revolucionarni radnički pokret u bačkotopolskom srezu (1930—1941), prvi deo (1930—1936)*, skoro u celosti je objavio optužnicu Državnog tužilaštva u Novom Sadu, koja je sastavljena 3. X 1933. (broj dok. 64, str. 140—158). Znatna većina optuženih bili su iz redova mađarske narodnosti, a bilo je među njima, naravno, i Jugoslovena.

Bila su optužena ukupno 72 lica. Presuda je izrečena 10. XII 1933. Od optuženih, Mihalj Šamu i Erne Kiš bili su osuđeni na po dve godine, Ferenc Pece (Pece Ferenc) i Jožef Barna (Barna József) po godinu dana, a Istvan Sabo (Szabó István), Mirko Petrović, Jožef Boljoš (Bolyos József), Janoš Rečo (Recsó János), Janoš Korponai (Korponai János), Jožef Varga (Varga József) Ferenc Glinka (Glinka Ferenc), Istvan Fekete (Fekete István), Janoš Menjhart (Menyhárt János), Ivan Canjev i Franja Aleksadar po 7 meseci zatvora. Bili su, međutim, oslobođeni Aleksandar Sili, Matija Teglaš, Janoš Geler, Istvan Rečo, Jožef Tot (Tót József), Šandor Kalmar (Kalmár Šandor), Istvan Šamu (Samu István), Istvan Nađ Barna (Nagy Barna István), Đerd Halapi (Halápi György), Karolj Čeh, Franciška Pece (Pece Franciska), Eržebet Sabo (Szabó Erzsébet), Imre Holovič (Holovics Imre), Elek Šereš (Sörös Elek), Janoš Virag (Virág János), Ferenc Čanji (Csányi Ferenc), Ivan Kačanski, Andraš Kelemen (Kelemen András), Peter Kohajda (Kohajda Péter), Lajoš Pal (Pál Lajos), Imre Sabo (Szabó Imre), Ferenc Mešter (Mester Ferenc), Peter Boldizár (Boldizár Péter), Jožef Belicki (Belicki József), Ferenc Sabo (Szabó Ferenc), Istvan Baranji (Baranyi István), Janoš Fekete (Fekete János), Andraš Kalmar (Kalmár András), Šandor Koliger (Koliger Šandor), Janoš Kiš (Kiss János), Šandor Huđi (Hugyi Šandor), Šandor Demeter (Demeter Šandor), Mihalj Kuši (Kusi Mihály), Peter Pavai (Pávai Péter), András Muči (Mucsi András), Pal Boljoš (Bolyos Pál), Imre Boljoš (Bolyos Imre), Peter Sekereš (Szekeres Péter), Istvan Šindeleš (Sindeles István), Lukač Galus (Galus Lukács), Jožef Korponai (Korponai József), Istvan Kaša (Kása István), Mačaš Molnar (Molnár Mátyás), Jožef Nađ Barna (Nagy Barna József), Mihalj Fekete (Fekete Mihály) i Janoš Šindeleš (Sindeles János). Neki od optuženih, izgleda, bili su pušteni još pre suđenja. (Muzej..., OSNS, arh. br. 14046/1/20).

⁷⁹² ASKJ, KI, 1933, 355.

je, svakako, bio napisan još pre hapšenja koja su sledila nakon rasturanja prvomajskih letaka (26. aprila 1933, u večernjim časovima), jer spominje delovanje mesnih komiteta u Novom Sadu, Subotici, Bačkoj Topoli, Bačkom Petrovom Selu, Starom Bečeju i Adi sa izvesnim brojem ćelija u svakom mestu. Napominje još da su međusobni odnosi učesnika u pokretu bolji nego 1929. Nema frakcijskih borbi, naročito među mlađim ljudima, dok među starijima ima desnih oportunističkih. Nadalje, u spomenutim mestima — tvrdi Abt u svom izveštaju — postoje ćelije skojevaca, ali nema granice između njih i Partije kao što bi bilo potrebno.

On dalje navodi da na području Vojvodine deluju razne nacionalističke organizacije, sportski klubovi i druge. Posebno ističe važnost borbene taktike u odnosu na reformističke sindikate i na reformistički Zemaljski savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije. Poručuje da se članovi KPJ neodložno uključe u te organizacije radi stvaranja revolucionarne opozicije.

Posebno je važan deo izveštaja u kojem se govori o mađarskom nacionalizmu: »Što se tiče mađarskog nacionalizma, ne može se kazati da je u Vojvodini vrlo slab. Oni nemaju jedinstvenu organizaciju ali su vrlo aktivni«.

U vezi sa hapšenjima u Senti i Bačkom Petrovom Selu zbog iredentičke aktivnosti nastavlja:

Taj nacionalizam postoji uglavnom kod srednjeg i zaostalog sloja siromašnog seljaštva... Seljaštvu nije razjašnjeno da je svejedno pod kojim je barjakom ugnjeteno. Seljaštvo kuka za položajem pre rata jer onda bilo bolje nego danas. Diktatura je, da bi paralizovala ove struje, dala da se bira poslanik mađarske manjine Santo Gabor, koji nastoji da hrani manjinu sa obećanjima i tako da nju izruči velikosprskom imperijalizmu. Ističe dalje da je u današnjoj teškoj situaciji vrlo važno jedinstvo države jer samo putem toga se može poboljšati položaj mađarskih manjina, može se postići razvoj mađarske škole i mađarske kulture. Njegovi su zahtevi revolucionarniji od zahtjeva soc. dem. jer on traži zemlju za sve siromašne seljake, olakšanje tereta... i dalje da se moramo boriti za velike ideje i za jedinstvo države, jer samo saradnja nacija može da donese nacionalno blagostanje.

Još Jožef Abt iznosi brojno stanje članova Partije po mestima: u Novom Sadu 12, Subotici 15, Somboru 6, Zrenjaninu 10, Bačkoj Topoli 20, Starom Bečeju 8, Adi 10, Feketiću 8 i Pot. Sv. Nikoli — 3!⁷⁹³

Posle hapšenja, u Bačkoj je revolucionarni ilegalni rad zapao u privremenu krizu. U Banatu, posle provale u leto 1929, vladala je prilična stagnacija pokreta. U leto 1932, međutim, žarište komunističkog pokreta u tom području bilo je u selu Izbištu, gde je Žarko Zrenjanin, kao učitelj, bio sa službom. On je uspeo da u tom mestu oformi ilegalnu komunističku grupu. Prvo se povezao sa samoniklom komunističkom ilegalnom organizacijom iz Beograda, koja je izdavala takođe ilegalni list *Udarnik*. Već u decembru 1932. Zrenjaninu je upućeno 20 primeraka lista radi rasturanja. Tada je on došao na ideju da i sam štampa takav list.⁷⁹⁴ Tako je pomoću Beograđana, a naročito Dimitrija Jovanovića, u Izbištu pokrenut ilegalni list *Lenji-*

⁷⁹³ Đ. Milanović, nav. delo, 138—139.

⁷⁹⁴ Muzej..., arh. br. 6730, Zapisnik sa glavnog pretresa Žarku Zrenjaninu i ostalima od 11. VII 1933.

nist. Do aprila 1933. izašla su tri broja, koja su rasturena u Izbištu i Vršcu. Zbog nepažnje prilikom rasturanja, međutim, došlo je do provale i sudskog procesa u kojem je Žarko Zrenjanin bio osuđen na tri godine zatvora.⁷⁹⁵

Razvitak i jačanje revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini spustavale su česte provale. Centralno rukovodstvo KPJ je juna 1933. uputilo dopis »Organizacijama, grupama i članovima KPJ u Vojvodini« u kojem se naglašava da »poljoprivredni proletarijat sačinjava (...) skupa sa siromašnim seljaštvom čini glavnu revolucionarnu snagu«. U nastavku još stoji:

Nezadovoljstvo radnih masa i ugnjetenih nac. manjina, raste i napreduje brzim tempom. Revolucionarni pokret u Vojvodini sastoji se iz preplitanja i uzajamne povezanosti borbe radničke klase, radnog seljaštva i ugnjetenih nacionalnih manjina, dok građanska i seoska buržoazija stoji otvoreno na strani diktature, a jedan njen deo šuruje sa mađarskim imperijalistima. Danas su ove borbe i pokreti u najvećoj meri spontani, niču bez planske pripreme i teku u većini neorganizovano bez međusobne veze i sistematskog revolucionarnog rukovodstva. Zbog toga su ovi pokreti neotporni pred pljačkom sa strane poslodavaca i države, manevrima socijalističkih i buržoaskih vođa, izdajica, a pred silom vojno-fašističke vlasti slabi i kratkotrajni. . .

Dalje se nabrajaju zadaci partijskih organizacija u Vojvodini, podstiče se »boljševički rad u sindikatima«. U isti red važnosti sa radom u sindikatima, u pismu se stavlja i »rad među seljacima i nac. manjinama«. Ističemo samo deo koji se odnosi na nacionalne manjine u Vojvodini.

Borba ugnjetenih nacionalnih manjina u Vojvodini ima ogroman politički značaj. Krvavi teror i nacionalno ugnjetavanje i fašiziranje Vojvodine od strane velikosrpske vojnofašističke diktature stvara uslove za porast šovinističkog pokreta među nac. manjinama i za skretanje njihove oslobodilačke borbe sa pravog puta i iskorištavanja u svrhu imperijalističkih razračunavanja. . .

Vodeći najodlučniju borbu protiv glavnog neprijatelja, diktature — naše organizacije i drugovi ne smeju zaboraviti ni ove šovinističke opasnosti. Pored naše glavne parole: pravo na samoopredeljenje do otepljenja, naše organizacije i drugovi treba u agitaciji da ističu i ove konkretnije parole.

a) Mi priznajemo pravo na otepljenje okupiranih mađarskih krajeva u severnoj Vojvodini.

b) Borimo se protiv svih formi nacionalnog ugnjetavanja, za punu ravnopravnost svih, bez razlike narodnosti i nacije.

v) Mađarske radne mase ne mogu zažubiti slobodu od Hortijeve Mađarske, gde se radnici i radni seljaci nalaze pod isto takvim režimom terora i nasilja, ta se sloboda može izvojevati samo u zajedničkoj borbi mađarskih i ostalih sa srpskim radnicima i radnim seljaštvom, i svim ugnjetenim narodima u Jugoslaviji putem obaranja vojnofašističke diktature i njenih saveznika, mađarskih i nemačkih kapitalista u Vojvodini.⁷⁹⁶

Posle provale u Bačkoj, uoči Prvog maja 1933, revolucionarni ilegalni pokret od druge polovine te godine je oživljavao prvo u Subotici, pa u Somboru i u drugim mestima. U Subotici se već tokom 1933. stvaraju međusobno povezane omladinske grupe koje proučavaju marksističku literaturu i

⁷⁹⁵ ASKJ, DSZZD, kzp. br. 2433, Saslušanje Dimitrija Jovanovića od 22. IV 1933.

⁷⁹⁶ ASKJ, KI, 193/162, Đ. Milanović, nav. delo, 142—144.

deluju i na liniji »Crvene pomoći«. U gradu za kraće vreme tada izlazi i napredni časopis na mađarskom jeziku *Tovább (Dalje)*, koji je donosio književne i druge napise sa tadašnjom aktuelnom socijalno-političkom tematikom. Autor jednog od tih napisa bio je Pal Pap, komunistički opredeljeni student medicine. Pretpostavlja se da je bio autor napisa *A nemzetköziség dialektikus fejlődése (Dijalektički razvitak internacionalizma)*. Od lista *Tovább* sačuvani su samo brojevi 4 i 5 iz 1932. godine.^{796a}

Pripadnici omladinskih grupa u Subotici smatraju sebe skojevcima, pa tokom 1933. i početkom 1934. imaju i Mesni komitet SKOJ-a. Te su grupe bile povezane sa studentom na subotičkom Pravnom fakultetu Petrom Radovićem i verovatno su zajedno s njim izdale dva broja ilegalnog lista *Mladi komunisti*.⁷⁹⁷

U prvoj polovini 1934. formira se jedna ilegalna komunistička grupa od mladih ljudi. Najistaknutiji čalnovi su bili: Ferenc Kučera (Kucsera Ferenc), Ištvan Bala (Balla István) i Jožef Vajgand (Vajgand József).⁷⁹⁸

Grupa se čvrsto povezala sa subotičkom organizacijom, naročito preko Jožefa Hegediša (Hegedús József), od koga je redovno dobijala i partijski materijal. Somborska grupa se uskoro povezala sa Bezdanom i Telečkom. Uglavnom su se bavili čitanjem napredne literature i političkih materijala KPJ, koji im je dostavljan iz Subotice. Pored ostalog, čitali su časopis *Híd (Most)*, koji je tada počeo da izlazi u Subotici kao i *Korunk (Naša doba)* iz Kluža (Rumunija).⁷⁹⁹ Partijski i skojevski aktiv u

^{796a} Đ. Milanović, nav. delo, 142—146.

⁷⁹⁷ Đ. Milanović, nav. delo, 146.

⁷⁹⁸ Muzej..., arh. br. 7357/1 i 8181.

⁷⁹⁹ Levičarska mađarska omladina je već 27. I 1929. u Subotici pokrenula list *Falu és város (Selo i grad)*. Izašlo je ukupno 12 brojeva i onda je zabranjen. Posle je bio pokrenut *Fáklya (Baklja)*, ali su ga vlasti zabranile odmah posle prvog broja. Nakon pauze koja je trajala više od dve godine, subotička omladina je u septembru 1931. pokrenula *Örtüz* sa hektografskim umnožavanjem na 32 stranice.

Mađarsko kulturno udruženje iz Velikog Bečkereka je za taj poduhvat pružila solidnu finansijsku pomoć, pa je sledeći broj već bio štampan u tom gradu u štampariji »Jedinstvo«. Izlazio je do juna 1933. mesečno, kada nastaje polugodišnja pauza. Sledeći, i poslednji, broj izašao je iz štampe u januaru 1933. Urednik je bio Jožef Kiš (Kiss József). Programska deklaracija ovog omladinskog lista imala je ekspresionističkih tonova i zastupala je platformu o zajedničkom življenju i bratstvu među narodima na ovom prostoru. Posle prestanka njegovog izlaženja, pitanje jednog omladinskog književnog časopisa ponovo je postalo aktuelno. Plan je uskoro realizovan. Omladinska sekcija subotičkog Nanodnog kola (Népkör) u maju 1934. pokrenula je mesečni časopis *Híd (Most)*. Formiran je i urednički odbor u koji su iz Subotice izabrani Endre Levai (Lévay Endre), Jožef Kiš i Ištvan Tot Bagi (Toth Bagi István), zatim Đerđ Danijel (Dániel György) iz Velikog Bečkereka, Jožef Komaromi (Komáromi József) iz Beograda, Sandor Pal (Paál Sándor) iz Sombora i Imre Farago (Faragó Imre) iz Starog Bečeja.

Endre Levai u svojoj autobiografiji (*Terhes örökség*, Forum 1980), na strani 194, međutim, spominje — kao članove uredničkog odbora — Šandora Čapoa (Csapó Sándor) iz Beograda, Đulu Švarcera (Schwarczer Gyula) iz Sente i Kalmana Dudaša (Dudás Kálmán) iz Zagreba. Poslednji je predstavljao levičarski opredeljene mađarske studente, koji su učili u Zagrebu. Među njima je bilo malo takvih. Časopis je pokrenut u maju 1934. i do 1936. je važio kao književni organ građansko-demokratske omladine.

U prvom broju *Hida*-a pod naslovom *Hidat veriünk (Gradimo most)*, formulisani su i program i opredeljenje časopisa. Most je trebalo sagraditi prema ostalim narodima koji žive u Jugoslaviji.

Subotici je sledio uputstvo centralnog rukovodstva KPJ o potrebi stupanja u reformističke sindikate. Članovi se najviše aktiviraju u URS-ovim sindikatima. Neki od njih su čak formirali i nove strukovne podružnice.⁸⁰⁰ Glavni organizatori ove akcije bili su Lazar Nešić i Ištvan Kizur.

U proleće 1934. u Subotici se vratio kožarski radnik Matija Vidaković, u svojstvu partijskog instruktora. On je tu, u stvari, živio ilegalno, jer je ranije prognan iz grada zbog komunističke delatnosti. On je imao zadatak da obrazuje Mesni komitet, organizuje agitaciono-propagandni rad u preduzećima, a naročito u železničkoj radionici i u sindikatu poljoprivrednih radnika; da organizuje tehnički aparat, a da po mogućstvu pokrene i ilegalni list. Imao je još zadatak i da ojača i odvoji SKOJ od partijske organizacije.⁸⁰¹

Vidaković je posle detaljne provere našao samo malo ljudi kojima je priznao status člana KPJ. Od celokupnog ranijeg SKOJ-a i, Partije, ostali su samo: metalski radnik Jožef Salai (Szalai József), Petar Radović, Lazar Nešić, drvodeljski radnik, Geza Sabo (Szabó Géza) i još jedan pod pseudonimom Đuro. Ostalima je bilo rečeno da su članovi samo kružoka simpatizera.⁸⁰² Uskoro je oformljen i Mesni komitet KPJ u sastavu: Geza Sabo, Lazar Nešić i Jožef Salai. Skojevska organizacija nije bila oformljena, nego su preostali ljudi bili raspoređeni u revolucionarnu sindikalnu opoziciju pod neposrednim rukovođenjem Saboa i Salaija. Osim toga, bila je osnovana još jedna grupa simpatizera za prikupljanje »Crvene pomoći« i njima je kao instruktor bio dodeljen Miloš Gligorijević, koji je pre diktature rukovodio pokrajinskim organizacijama SKOJ-a.⁸⁰³

Pristalice revolucionarnog radničkog pokreta pokušale su da sprovedu u delo opredeljenje IV kongresa KPJ o formiranju partijskih ćelija u preduzećima. Takva ćelija počela je da radi u fabrici »Rotman«.

U tom periodu, sem lepe književnosti, veoma važno je opredeljenje za istraživanje sela i za dela sociološke sadržine (ne samo za vojvođansko podneblje, nego i za širi jugoslovenski prostor).

Časopis *Híd* je već u to vreme bio okrenut prema jugoslovenskoj književnosti. Uspostavio je veze i sa književnim pravcem *Sarló (Srp)* iz Čehoslovačke. Saradnja sa radničkim pokretom je evidentan. Ovde treba istaći pisanje Ištvana Lataka (Latak István).

Već u prvoj godini objavljeni su članci — sem Ištvana Lataka — i drugih levičarski i komunistički opredeljenih ljudi: Mikloša Švalba (Schwalb Miklós), Adolfa Singer (Szinger Adolf) i Geze Sabo (Szabó Géza), a 1935. godine njima se pridružio i Karolj Čeh. (Pató Imre) *A Hid monográfiája*, rukopis, 1977, 2—99 i 340).

Neki od mađarskih manjinskih listova u vreme kada je *Híd* postao legalni organ revolucionarnog radničkog pokreta, izrekli su žestoke kritike na račun ovog naprednog časopisa. Na srtnicama *A nép*-a Ivan Nađ je napao Endrea Levaija i optužio ga da je časopis »predao levičarima«. Na napad odgovorio je Otmár Majer u članku *Levica i desnica*, koji je bio publikovan u majskom broju *Híd*-a 1936. godine. U listu *Reggeli Ujság* početkom septembra 1936. takođe je objavljen žestok napad protiv tadašnjeg urednika *Híd*-a Rokuša Šimokovića.

⁸⁰⁰ Po sećanju Lasla Nađa, on je dobio zadatak da osnuje podružnicu drvodeljskih radnika. (Muzej..., arh. br. 20417).

⁸⁰¹ Đ. Milanović, nav. delo, 147.

⁸⁰² Đ. Milanović, nav. delo, 148.

⁸⁰³ Đ. Milanović, nav. delo, 148.

Ubrzo je i u Subotici primenjena borbena taktika u odnosu na reformističke sindikate i postignuti su solidni uslovi u stvaranju revolucionarne opozicije u tim organizacijama.

Ulaskom bivših članova nezavisnih u reformističke URS-ove sindikate naglo se povećao njihov ukupni broj članova. Ova kretanja su izazvala žestoke svađe ideološkog karaktera u Mesnom međustrukovnom odboru URSSJ-a i u Prosvetnom odboru tog tela. Po izveštaju Matije Vidakovića, koji je u to vreme bio instruktor CK KPJ za Vojvodinu, u Subotici je bilo tada ukupno 11 sindikalnih podružnica. U aprilu 1934. u svakoj podružnici prosečno je bilo po 32 člana, a u julu se taj broj povećao na 68 članova.⁸⁰⁴ U isto vreme, posle dužeg prekida, bila je oformljena i Sekcija radnica u gradu.⁸⁰⁵

Mesni komitet KPJ u Subotici u leto 1934. je uspostavio organizacione veze sa komunistima iz okoline, a naročito sa drugovima iz Sente i Ade.⁸⁰⁶

Zahvaljujući intenzivnom organizacionom, pa i ideološkom radu, u toku leta 1934. došlo je do štrajkova i najamnih borbi u tvornici »Rotman« (metaloprerađivačko preduzeće metalnog nameštaja), i u fabrici tepiha »Meka«. U fabrici »Rotman« do aktivnosti je došlo zahvaljujući angažovanju Jožefa Salajja, koji je tamo bio zaposlen i stajao na čelu ilegalne partijske ćelije.⁸⁰⁷ I u Senti je izbio organizovani štrajk u tvornici čarapa, gde su bile zaposlene pretežno žene, a na inicijativu Ilone Sekelj (Székely Ilona), koja je za akciju dobila detaljna uputstva od Lazara Nešića iz Subotice.⁸⁰⁸

Reformističko sindikalno rukovodstvo u Subotici, kao i u drugim mestima (među njima je bilo i dosta Mađara), osetilo je organizacioni nastup komunista i bilo je zabrinuto za svoje pozicije pa je preduzelo protivmere. U Subotici je, na primer, Lazar Nešić bio isključen iz podružnice berberskih radnika, a podružnica drvodeljskih radnika u kojoj je radio Geza Sabo i gde su preovlašivali komunisti, bila je čak i raspuštena.⁸⁰⁹

Bilo je, međutim, dosta otpora u redovima komunista zbog stupanja u reformističke sindikate, jer je nedavno još postojala direktiva da ih treba razbijati pošto nisu u funkciji odbrane interesa radničke klase. Osim toga, i međusobni odnosi i lična netrpeljivost u velikoj meri su kočili uspešan organizacioni i ideološki rad. Na primer, dosta dugo je vladala sumnja kod pojedinaca da je jedan od najmarkantnijih revolucionara u Subotici policijski dostavljač i prvokator. Takve vesti i pretpostavke bile su lansirane

⁸⁰⁴ ASKJ, KI, mf. 46/258 (593—603), Izveštaj instruktora Matije Vidakovića.

⁸⁰⁵ *Munkás Újság*, 10. XI 1934, *Suboticán megalakult a Nömunkások szekciója; Muzej...*, arh. br. 14682, str. 99—100, Sećanje Paule Nandora.

⁸⁰⁶ ASKJ, Fond DSZZD, br. DS 4334, Saslušanje Geze Saboa od 5. XII 1934. »Pitao sam ga (Karolja Čeha — M. S.) da li bi se u Adi radnici mogli organizovati u sindikate, on je odgovorio da je to nemoguće, pošto ima malo stručnih radnika).

⁸⁰⁷ Đ. Milanović, nav. delo, 150.

⁸⁰⁸ *Muzej...*, arh. br. 16605, Székely Ilona, *Zenta járás és város Kommunista Pártjának munkája az 1934—1941. években (Visszaemlékezéseim alapján)*, str. 1; ASKJ, KI, mf. 46/258 (593—603), Izveštaj instruktora iz Vojvodine.

⁸⁰⁹ ASKJ, Fond DSZZD, br. DS 43/34, Saslušanje Geze Saboa od 5. XII 1934, KI, 1935/542, Autobiografija L. Dudaša; spominje i Đ. Milanović, nav. delo, 150.

najviše od bivših članova KPJ, likvidatora koji su izgubili vodeće pozicije u revolucionarnom radničkom pokretu u gradu.⁸¹⁰

U izvesnom smislu, paralelni organ u organizacionom i ideološkom radu bio je i formirani Mesni komitet »Crvene pomoći«, u koji su izabrani Paulina Malušev, Eržebet Gros (Grósz Erzsébet), Ištvan Gorčik (Gorcsik István) i Laslo Serbuc (Szerbuc László).⁸¹¹

Celokupna organizacija za prikupljanje »Crvene pomoći« sastojala se još od četiri ćelije sa 12 aktivnih članova. Oni su mesečno uspevali da prikupe oko 500 dinara. To je utrošeno uglavnom za organizacione svrhe, a za žrtve režima obično su skupljeni prilozima u naturi (hrana, toplo odelo itd.). Deo toga poslat je u Mitrovačku kaznionu. Komitet »Crvene pomoći« se uključio, osim toga, u prikupljanje dobrovoljnih priloga za austrijske emigrante, što je bilo organizovano od strane Radničke komore i Mesnog medustrukovnog odbora URSSJ.⁸¹²

Radi unapređenja ideološkog rada, Mesni komitet KPJ u Subotici, a i sam instruktor CK KPJ, u julu 1934. pokrenuli su ilegalni list *Republički front radnika i seljaka* (na mađarskom) *A munkások és parasztaik köztársasági frontja*.⁸¹³ Prvi broj lista je izrađen na najjednostavnijoj tehnici, u samo 25—30 primeraka i nije rasturan po ulicama grada, nego su primerci kružili među članovima Partije, mladim komunistima i simpatizerima. Ilegalni list je izazvao povoljan psihološki efekat pa je drugi dvobroj (2—3 za septembar-oktobar) pripreman i umnožen u istovetnoj verziji na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku.⁸¹⁴ Taj broj je štampan u malom tiražu i deljen samo članovima i simpatizerima KPJ i SKOJ-a⁸¹⁵

Revolucionarni radnički pokret tih meseci bio je najjači u Subotici. Instruktor Matija Vidaković je posle pokušao da oživi revolucionarni radnički pokret u V. Bečkerek, ali ta njegova misija nije uspela. Posle je u Novom Sadu preduzeo korake da obnovi Pokrajinski komitet. Međutim, tamo nije otišao.⁸¹⁶ U Subotici je organizacioni rad dosta lepo napredovao. Sem MK, formirane su grupe simpatizera u železničkoj radionici, u fabrici »Rotman« i »Zorki«. Neki intelektualci su se takođe uključili u pokret: Šandor Štajnfeld (Steinfeld Sándor), koji je pred policijom bio kompromitovan, i Tibor Štajnic (Steinic Tibor). Oni su u prvo vreme radili na prevođenju članaka redakcije lista *Republički front radnika i seljaka*, odnosno na pripremanju mađarskih primeraka. Na ovim zadacima radio je i Đula Lukač (Lukács Gyula). Postojala je još i jedna grupa simpatizera (25—30 ljudi) radi formiranja revolucionarne sindikalne organizacije, jer se još nije odustalo od osnivanja posebnih revolucionarnih sindikalnih organizacija.

U to vreme stigao je u Suboticu i drugi instruktor CK KPJ, student Jovan Marinković, sa zadatkom da kao delegat CK KPJ pripremi oblasnu,

⁸¹⁰ Đ. Milanović, nav. delo, 151.

⁸¹¹ Muzej..., arh. br. 14682, str. 40, Sećanje Ištvana Borčika.

⁸¹² Đ. Milanović, nav. delo, 151.

⁸¹³ ASKJ, Fond DSZZD, »Corpora« br. 20 (24—558).

⁸¹⁴ Na žalost, do sada nije sačuvan, ili bar nije pronađen nijedan primerak na mađarskom jeziku (Đ. Milanović, nav. delo, 152).

⁸¹⁵ O listu detaljno piše Đ. Milanović, nav. delo, 153—155.

⁸¹⁶ ASKJ, KI, mf. 46/258 (593—663), Izveštaj instruktora iz Vojvodine.

tj. pokrajinsku konferenciju (ako to nije moguće, onda bar okružnu ili mešnu) radi izbora delegata za IV zemaljsku konferenciju KPJ. On je, u stvari, bio sekretar MK KPJ za Beograd, a posle julske provale bio u bekstvu (subotički drugovi trebalo je da organizuju njegov odlazak iz zemlje). Marinković se u Subotici odmah povezao sa članovima koje im je uputio CK KPJ. U pismu se nabrajaju osnovni politički i organizacioni zadaci vojvodanskih komunista. Za našu temu svakako je najinteresantnije da se u pismu, u trećoj tački, ističe borba »za pravo samoopredeljenja do otcepljenja uključivo; za ravnopravnost svih nacionalnih manjina; za stvaranje nacionalno-revolucionarnih pokreta Mađara i Nemaca; savez radnika, seljaka i nacionalnih manjina u Vojvodini.

Na konferenciji specijalno pretresti i dati konkretne upute za stvaranje seljačkih odbora. Kod toga je osobito važno organizovati zajedničku borbu srpskih seljaka u Vojvodini sa mađarskim i nemačkim seljacima, na podlozi njihovih zajedničkih interesa i zahteva. Razbijati zid šovinizma koji podiže srpska buržoazija i njena v.f. diktatura, sa jedne strane, nemački i mađarski šovinsti i agenti Hortijevog fašizma, s druge, i ostvariti solidarnost seljaka svih nacija pod vođstvom KP...⁸¹⁷

U međuvremenu je MK u Subotici organizovao akciju za štampanje i rasturanje letaka povodom godišnjice oktobarske revolucije. U ovu akciju se uključio i Vidaković, koji se tih dana vratio u Suboticu. Po nekim predlozima, prilikom pripremanja letaka, njihov tekst je trebalo da posluži za podizanje morala kod radnika »koji je bio opao, usled pritiska poslodavaca prema organizovanim radnicima«.⁸¹⁸

Letak je nosio naslov *Radnicima i radnicama, seljacima i seljankama, ugnjetenim narodima i nacionalnim manjinama Vojvodine* i bio je umnožen na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku. U letku se ističu ukidanje eksploatacije radničke klase i radnih ljudi u Sovjetskom Savezu, uspesi u industrijalizaciji zemlje i nepostojanje nezaposlenosti, nasuprot teškom položaju radnika i seljaka u kapitalističkim zemljama. Isto tako, u odnosu na Jugoslaviju, ističe se da je vojnofašistička diktatura dovela radne mase u neopisivu bedu i očajanje i da oko 600.000 nezaposlenih traže rada i hleba. O zaoštrenim nacionalnim odnosima je navedeno:

Da bi održala vojnofašističku diktaturu, velikorspska buržoazija pljačka i ugnjetava ostale narode Jugoslavije — Hrvate, Slovence, Makedonce, Crnogorce, vojvođanske Srbe i nacionalne manjine Vojvodine — Mađare, Nemce, Slovake itd. Zatvara škole, zabranjuje listove, upotrebu maternjeg jezika i vrši srbizaciju nesrpskih krajeva i nacionalnih manjina... Borite se protiv ugnjetavanja nacionalnih manjina u Vojvodini — Mađara, Nemaca, Slovaka itd. i tražite za njih slobodu kao što je imaju narodi Sovjetske Unije. Povežite borbu nacionalnih manjina sa borbom srpskih radnika i seljaka Vojvodine! Borite se protiv pripremanja rata i napada na Sovjetsku Uniju!⁸¹⁹

⁸¹⁷ ASK, KI, 1934/157.

⁸¹⁸ ASKJ, Fond DSZZD, br. 43/44, Saslušanje Jožefa Salaia od 6. XII 1934; Đ. Milanović, nav. delo, 157.

⁸¹⁹ Đ. Milanović, nav. delo, 157—158.

Letak je bio umnožen u 2.500 primeraka. Planirano je raznošenje i rasturanje 4. novembra u Subotici i okolini, Bačkoj Topoli, Adi, Srbobranu, Vrbasu, Somboru, Novom Sadu pa i u drugim mestima. Međutim prilikom raznošenja u Senti je bio uhapšen brat Lazara Nešića, pa je došlo do provala cele organizacije.⁸²⁰

U drugim delovima Vojvodine, posle velikih provala 1933. godine, revolucionarni radnički pokret se teško oporavljao. Pre subotičke, desila se još jedna provala u Novom Bečeju. Ovde je radila ilegalna skojevaska grupa sastavljena od radnika i studenata. Među njima je i student mađarske narodnosti Ferenc Sič (Szűcs Ferenc). Oni su redovno donosili propagandni materijal iz Beograda, između ostalih i neke brojeve Mladog komunista, lista Pokrajinske organizacije KPJ za Srbiju. Uskoro je ova ilegalna aktivnost primećena od mesne žandarmerijske stanice.⁸²¹

U Novom Sadu u to vreme delovale su dosta neorganizovano tri grupe članova KPJ. Ti su ljudi bili pred ujedinjenjem i stvaranjem jedinstvene i čvrste ilegalne komunističke organizacije.

Posle provala, krajem aprila 1933, u gradu je rad nastavila jedna grupa na čelu sa Stevanom Dostanom, inkasantom radionice za izradu ogedala »Alba«. Članovi te grupe su ulavnom prikupljali »Crvenu pomoć«. Uz Dostana bili su još nezaposleni automehaničar Janoš Geler (Gellér János), staklarski radnik Danilo Popović, zaposlen u »Albi«, i nezaposleni metalski radnik Ištvan Bernat (Bernát István), emigrant iz Mađarske. Oni su bili povezani i sa nekim radnicima u Beočinu koji su bili zaposleni u fabrici cementa. Prilikom prikupljanja pomoći, članovi grupe vršili su usmenu propagandu i rasturali ilegalni propagandni materijal kao i legalnu marksističku literaturu. Tada se pojavljuju i simpatizeri koji mesečno izdvajaju izvesnu svotu za »Crvenu pomoć« (krojački radnik Stevan Hladni, berberski radnik Krsta Marić, obučarski radnik Radivoj Čirpanov i drugi).⁸²²

Tada je u Novom Sadu bila u formiranju jedna nova komunistička grupa (Jovan Dugošević, lekar, Miloš Aranicki, stolarski radnik u železničkoj radionici, mašinovođa Andrija Jukić i pregledač kola Antun Urban). Sa njima dolaze u dodir neki iz druge grupe (kao, na primer, Ištvan Bernat) i preko njih su potrebnom literaturom bili snabdeveni svi komunisti u Novom Sadu i Beočinu. Uspostavljena je i veza sa Suboticom.⁸²³

U januaru 1935. član CK KPJ Blagoje Parović kratko vreme je boravio u Novom Sadu i sastao se sa novosadskim komunistima. Parović ih je upoznao sa radom IV zemaljske konferencije i osnovnim smernicama za dalji rad. Po povratku u Beč, Parović je podneo izveštaj Centralnom komitetu KPJ o svom boravku u Vojvodini. Iz izveštaja se jasno vidi da je vojvođanski revolucionarni pokret posle subotičke provala preživljavao krizu. Novosadski komunisti su postavljali pitanja koja svedoče o saznanju

⁸²⁰ Đ. Milanović, nav. delo, 158.

⁸²¹ IAZR, OSVB, kzp. 449/1934, Izveštaj Sreskog načelnika Novobečejskog sreza, br. 1191 od 2. XI 1934.

⁸²² Muzej..., arh. br. 14444, Saslušanje Stevana Hladnog i Radivoja Čirpanova od 30. I 1935; Đ. Milanović, nav. delo, 159.

⁸²³ Muzej..., arh. br. 14014, Saslušanje Janoša Gelera od 19. V 1935.

da je generalna linija i taktika KPJ u vreme proteklih godina bila opterećena krupnim greškama: »Kako je CK mogao da poziva na oružani ustanak, kad je znao da nema organizacije koja bi ga organizovano povelala?« i »Zašto je data parola razbijanja reformističkih sindikata (1929—1930)?« Za našu temu je važno da se u izveštaju konstatuje da neki učesnici revolucionarnog radničkog pokreta i dalje gaje veliko nepoverenje prema Jožefu Sekeľju iz Sombora. Za njega — sem da je likvidator — smatraju da je 1929. izdao celu organizaciju u Somboru i Subotici. Dodaje se, medutim, da sve ovo treba dobro proveriti jer on ima ogroman autoritet među poljoprivrednim radnicima i Mađarima uopšte. Za dalji rad — po izveštaju — između ostalog je još dogovoreno da se u Vojvodinu pošalje instruktor koji zna mađarski. Osim toga, da se prevedu na mađarski jezik i umnože neki materijali (akcioni program za selo, uputstva o radu ćelija, sindikalne rezolucije i drugo). Još je dogovoreno da je bezuslovno potrebno da CK KPJ počne da izdaje i da se nešto propagandnog materijala dobija i iz Mađarske.⁵²⁴

3. U REFORMISTIČKOM KRILU RADNIČKOG POKRETA

Šestojanuarski režim je — poput ostalih političkih stranaka — zabranio rad i Socijalističke partije Jugoslavije. Napori njenog rukovodstva da izdejstvuje odobrenje za legalan rad ostali su neuspešni jer je režim strahovao da će pristalice revolucionarnog krila radničkog pokreta (komunisti) iskoristiti njenu legalnost i uvući se u njene redove da bi je usmerili na revolucionarni kurs.

Režim, medutim, nije zabranio rad reformističkih sindikalnih organizacija.

Medu njima je najznačajnija bila vojvođanska pokajinska (oblasna) organizacija Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ). Na području Vojvodine ćelovale su u pojedinim mestima i organizacije Opšteg radničkog sindikata (ORS), čije je sedište bilo u Zagrebu. Ta organizacija se u prvim godinama diktature samo formalno nalazila u redovima URSSJ-a, dok je 1933. godine došlo i do zvaničnog izdvajanja ORS-a iz URS-a. Godine 1934. nastavlja se dalje organizaciono cepanje u ORS-u i stvaranje Opštih radničkih i nameštenećkih sindikata sa sedištem u Beogradu i na ćelu sa Vitomirom Koraćem. Isto su tako u Vojvodini postojali Savez grafićkih radnika Jugoslavije i Savez bankarskih, osiguravajućih trgovaćkih i industrijskih ćinovnika (Botić). Oba saveza su se javno deklarirala za saradnju, mada su ostali organizaciono samostalni i politićki »neutralni« strukovni radnićki sindikalni savezi. Njihov »neutralni« stav i oćranićavanje delatnosti samo na ekonomska pitanja datira još iz dvadesetih godina. Do njega je došlo zbog ideoloćkih neslaganja između Nezavisnih i URS-ovih sindikata, a posebno zbog odbijanja URS-ovih organizacija da sarađuju sa Nezavisnim sindikatima.⁵²⁵

⁵²⁴ ASKJ, KI, 1936/16, Izveštaj Šmita; Đ. Milanović, nav. delo, 160—161.

⁵²⁵ Milenko Palić, *KPJ i revolucionarni radnićki pokret u Vojvodini (1921—1934)*, rukopis, 370—375.

Posle zabrane Nezavisnih sindikata, postojale su realne mogućnosti da se bivši njegovi članovi uključe u reformističku. U prvim godinama diktature (1929—1930), centralno rukovodstvo KPJ se opredelilo za stvaranje ilegalnih nezavisnih sindikata, što je, pod postojećim političkim uslovima, bilo neostvarljivo. Između 1932. i 1934. godine promenjen je politički kurs u odnosu na reformističke sindikate, ali se i dalje insistiralo na stvaranju revolucionarne i ilegalne opozicije u okviru tih sindikata. Tek od 1935, u vreme stvaranja Fronta narodne slobode, nastala je korenita izmena političkog kursa u odnosu na reformističke sindikate i građansko-demokratske snage uopšte. Sa druge strane, i rukovodstvo URS-ovih sindikata se energično suprotstavljalo ulasku bivših članova zabranjenih Nezavisnih sindikata u njihove organizacije. Strahovali su od njihovog ideološkog uticaja i sukoba sa režimom zbog toga. To rukovodstvo je, inače, sve do 1935. godine bilo antikomunistički opredeljeno, a njegov negativan stav po ovome pitanju možemo objasniti i ideološkim motivima.

URSSJ je bio najmasovnija sindikalna organizacija u Vojvodini. Međutim, broj članova u godinama diktature, koje obrađujemo, nije bio velik. O tome postoje dva sačuvana podatka, ali su ona različita. U jednom se spominje ukupan broj od 4.031 člana u 68 podružnica, a u drugom samo 517 članova u po nekoliko podružnica u Novom Sadu, Subotici i Velikom Bečkereku.⁸²⁶

Savez grafičkih radnika je 1929, kao i u sledećim godinama, zadržao svoje članstvo i visoki procenat sindikalne organizovanosti radnika štamparske i knjigovezačke struke. Imali su 791 člana, organizovane u četiri podružnice: u novosadskoj 309, u subotičkoj 234, u velikobečkerečkoj 96 i u beogradskoj 152 sa teritorije Srema prema Beogradu. U ovom Savezu visoki procenat su činili mađarski štamparski i knjigovezački radnici. Bilo je dosta članova mađarske narodnosti i u SBOTIĆ-u sa sedištem centrale u Beogradu, u Savezu bankovnih činovnika Jugoslavije (SBČJ) sa sedištem centrale u Zagrebu i u UBOTIĆ-u (Udruženju bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika) sa sedištem centrale u Novom Sadu. Ali, za razliku od grafičkih radnika, u ovim organizacijama u Vojvodini je bilo organizovano manje od 10% činovnika.⁸²⁷

Ipak, nasuprot generalnoj političkoj liniji KPJ da se ne ulazi u reformističke sindikate, deo bivših članova Nezavisnih sindikata (među njima i Mađari u značajnom broju) se učlanio u te organizacije. Ova konstatacija posebno važi za poljoprivredne radnike mađarske narodnosti. Sve to možemo da argumentujemo i brojkama iz poznatih izvora. Doduše, postoje potpuni podaci samo za 1931. godinu, kada je u julu održana Pokrajinska konferencija URS-a za Vojvodinu. Tada je u URS-u bilo organizovano 1.200 zanatskih i industrijskih radnika i 13.000 poljoprivrednih radnika, bezemljaša (u 83 mesta).

Zemaljski savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije (ZSPRJ), kao skoro isključivo vojvođanska strukovna organizacija u okviru URS-a, osnovan

⁸²⁶ M. Palić, rukopis, 375.

⁸²⁷ M. Palić, rukopis 376.

je još u martu 1928. Tada je broj poljoprivrednih radnika u njegovim redovima bio neznatan. Vojvođanski poljoprivredni radnici, među njima i Mađari, većinom su bili uključeni u Savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije pod okriljem Nezavisnih sindikata. Posle zabrane tih sindikata, većina je prešla u reformistički Zemaljski savez poljoprivrednih radnika.

Naime, bilo je izgleda da će se posredstvom ove organizacije rešiti bar neka od njihovih egzistencijalnih pitanja u eri opšte nezaposlenosti i bede. Računalo se, na primer, da će se izvestan broj poljoprivrednih radnika zaposliti u zemljama Zapadne Evrope, naročito u Francuskoj i Nemačkoj.⁸²⁸

Ovo je uspelo samo malom broju poljoprivrednih radnika, a ogromna većina je u okviru Saveza vodila borbu za goli opstanak. Zemaljski savez im je pomogao, ali se borba vodila krajnje neefikasnim sredstvima — molbama lokalnim i višim vlastima. Neka pomoć je i pružena, ali samo u obliku mrvica sa kapitalističke trpeze.

Tadašnje društvo nije pokazalo spremnost za kompletnije rešavanje položaja poljoprivrednog proletarijata. Računa se da su od tadašnjeg ukupnog broja stanovništva na području sadašnje Vojvodine (oko 1,5 milion) bar jednu trećinu činili poljoprivredni radnici i njihove porodice. A među njima Mađari su bili u najvećem broju.

Poljoprivredni radnici spadali su u kategoriju najtežih socijalnih problema. Njih su tištala masovna nezaposlenost, krajnje nepovoljni uslovi stanovanja i ishrane. Zato je tada skoro neizlečiva bolest — tuberkuloza («suva bolest») najviše harala u njihovim redovima. U slučaju bolesti oni su ostajali često bez lekara, bolničke nege i lekova jer nisu kao ostali (zanatliji i industrijski radnici) bili zdravstveno osigurani i zakonom zaštićeni.

Većina poljoprivrednih radnika u okviru Zemaljskog saveza uskoro se razočarala. Uvideli su da krajnji oportunizam njegovog rukovodstva i moljakanje za pomoć nimalo ne mogu da poprave njihov bedni položaj. Zato je do 1934. godine deo članstva napustio Zemaljski savez poljoprivrednih radnika.⁸²⁹

U okviru URS-ovih sindikata, u kojima su učestvovali i mađarski radnici, bila je raznovrsna aktivnost. U više mesta u organizaciji mesnih sindikalnih veća (u Subotici i u još nekim mestima) delovale su i sekcije žena i omladine. URS je, kao najmasovnija legalna radnička sindikalna organizacija, zajedno sa Savezom grafičkih radnika odnosno njihovim podružnicama (od 1929. pa do 1935. godine) pokrenuo niz akcija za zaštitu prava i interesa radnika. Naročito su bile zapažene akcije 1929. i 1930. godine u vidu masovnih protesta protiv zahteva poslodavaca da se radničko zakonodavstvo revidira na štetu radnika. Naime, poslodavci, a posebno privatne zanatlije, žalili su se nadležnim upravnim organima, da usled privredne krize, nisu u stanju da izdrže konkurenciju fabričkih proizvoda. Zahvaljujući delimično i tim protestnim akcijama, režim se nije usudio da izvrši značajniju reviziju zakona o zaštiti radnika.

Naporedo sa spomenutim organizovanim protestnim istupima radništva — u kojima su svugde učestvovali i mađarski radnici, sledila je 1930. go-

⁸²⁸ M. Palić, rukopis 379—381.

⁸²⁹ M. Palić, rukopis 382.

dine još masovnija protestna aktivnost protiv nezaposlenosti, skupoće, pojačane eksploatacije i kršenja zakona o zaštiti radnika od strane poslodavaca.⁸³⁰

Sem tih protestnih akcija, koje nisu izmjenile ekonomski položaj radništva, organizovani su i štrajkovi, mada je u uslovima privredne krize bilo malo izgleda za njihov povoljan ishod.

Centralni komitet KPJ je komunistima dao direktivu da ne budu protiv, nego da se uključe u te akcije. Oni treba da ukažu radnicima da se nezaposlenima, gladnima ne može pomoći u tadašnjim uslovima, kako je često tvrdilo reformističko sindikalno rukovodstvo.⁸³¹ Kulturno-prosvetni rad u okviru URS-ovih sindikata bio je najbogatiji u Indiji, Senti, Lačarku, Vrdniku, Novom Sadu, Subotici, Velikom Bečkereku i Vršcu.⁸³²

U okviru radničkih sindikalnih organizacija veoma negativnu ulogu odigrali su Jugoslovenski nacionalni radnički sindikati (JNRS) svojom režimskom antikomunističkom (sa izvesnim primesama fašizma — po metodama rada) orijentisanošću. Klasnoborbena orijentisani radnici su tu organizaciju nazivali i »žutim sindikatima« zbog njene povezanosti sa poslodavcima. Osnovani su polovinom 1930. godine.

»Žuti sindikati« su dobijali značajnu pomoć od režima. Njihova osnovna namena je bila da suzbiju uticaj komunista u radničkom pokretu i da u perspektivi zamene URS-ove sindikate, koji za to nisu bili sposobni.

Na području Vojvodine postojale su osnovne organizacije »žutih sindikata« u 12 mesta. Tu je postojao Pododbor jugoslovenskih nacionalnih radničkih sindikata za Dunavsku banovinu, sa sedištem u Novom Sadu. U tim sindikatima bilo je i nešto Mađara, najviše onih koji su zaposleni u radnim organizacijama gde je učlanjivanje u te sindikate bilo obavezno (a članarina se redovno odbijala od plate). Osim toga, u Upravi Pododbora bio je i Peter Francisković (Franciszkovity Péter), raniji sekretar Centralne uprave Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije (pre 1929. g.). On je bio čvrsto povezan sa poslanikom Gaborom Santom, eksponentom beogradskog režima. O tome ima podataka i u ilegalnom agitaciono-propagandnom materijalu JKP-a.⁸³³

4. U FRONTU NARODNE SLOBODE

Na IV zemaljskoj konferenciji KPJ u Ljubljani, već 24—25. decembra 1934, je izmenjena donekle strategija Partije i formulisani su glavni pravci buduće klasne borbe radničke klase u zemlji. Posvećena je veća pažnja fašističkoj opasnosti i formiranju antifašističkog fronta. Međutim, tada je još potencirana teza o razbijanju versajske Jugoslavije, ali više nije naglašavano formiranje federacija radničko-seljačkih republika, nego je naglasak

⁸³⁰ M. Palić, rukopis, 383.

⁸³¹ M. Palić, rukopis, 384.

⁸³² *A vajdasági forradalmi munkásmozgalom fejlődésének rövid áttekintése*, Novi Sad 1969, 71—79.

⁸³³ M. Palić, rukopis, 385—390.

stavljen na osnivanje nezavisnih nacionalnih država. Na osnovu sugestija Kominterne da u klasnoj borbi treba uvažavati i nacionalne momente, doneta je odluka o formiranju Komunističke partije Hrvatske, kao i Komunističke partije Slovenije (a u perspektivi i Komunističke partije Makedonije).⁴³⁴

Fašistička opasnost je uskoro bivala sve veća. Stoga je sredinom 1935. došlo do korenite promene u orijentaciji međunarodnog komunističkog pokreta. Ta promena je najpotpunije izražena u stavovima i odlukama VII kongresa Kominterne, koji je održan od 25. jula do 21. avgusta 1935. u Moskvi. Značajnu ulogu u kreiranju nove politike Kominterne imao je njen generalni sekretar Georgi Dimitrov. Svojim držanjem na lajpciškom procesu 1933. godine on je znatno doprineo razotkrivanju terorističke prirode fašizma. Sedmi kongres Kominterne se izjasnio za napuštanje ranije uske sektaške orijentacije komunističkog pokreta i za stvaranje jedinstvenog fronta proletarijata, tj. za okupljanje i zajedničku akciju komunističkih, socijaldemokratskih, anarhističkih i drugih radničkih partija i organizacija radi saradnje svih progresivnih i demokratskih političkih snaga u borbi protiv sve agresivnijeg fašizma. Na osnovu toga je razrađena koncepcija budućeg antifašističkog narodnog fronta kao nova politička platforma svetskog komunističkog pokreta. Ujedno je napušteno dotadašnje shvatanje o radničkoj klasi i o komunističkom pokretu kao jedinim subjektima borbe za društveni progres. Prevaziđeno je i shvatanje da komunistički pokret treba da se brine samo o užim interesima radničke klase.

U skladu sa pripremama za VII kongres Kominterne, održana je i plenaryna sednica CK KPJ u Splitu od 9. do 10. juna 1935. Član Politbiroa Blagoje Parović je u referatu obrazložio antifašističku političku platformu. Isticao je potrebu stvaranja jedinstvenog fronta proletarijata i specifičnog oblika narodnog fronta — Fronta narodne slobode, i da je »fašizam glavni neprijatelj ne samo radničke klase, nego i svih demokratskih slojeva«. Analizirajući društveno-političke odnose u Jugoslaviji, objasnio je da ne treba suprotstavljati pojam narod pojmu radnička klasa. Protiv vladajućeg režima, vladajuće buržoazije »danas je cijeli narod«, te »naša predstojeća revolucija po svom nacionalnom karakteru jeste — narodna revolucija«.

Delujući u duhu zaključaka Splitskog plenuma, Centralni komitet je početkom jula 1935. pokrenuo akciju za stvaranje legalne Jedinstvene radničke partije.⁴³⁵

U Vojvodini, posle velikih provala, naročito u severnoj Bačkoj, a posebno u Subotici u jesen 1934. godine, revolucionarni radnički pokret se teško oporavljao. Iz uputstva koje je CK KPJ dostavio instruktoru Mihajlu Bumbuloviću za rad u Vojvodini početkom marta 1935. godine, možemo zaključiti da je posle spomenutih provala vladala panika. Likvidatori su širili razne glasine da bi na taj način opravdali svoju pasivnost. Zato se i u uputstvima traži energična akcija protiv likvidatora, ljude treba ubediti da Partija vodi ozbiljno računa o svakoj provali, istražuje njene uzroke, raskrin-

⁴³⁴ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 125—127.

⁴³⁵ Isto, 130—133.

kava provokatore i izdajnike i kažjava krivce za kršenje konspiracije.⁸³⁶ U predizbornoj aktivnosti za petomajske izbore 1935. godine, kada je i na području Vojvodine već organizovano nastupala i udružena opozicija (njeno vođstvo nije bilo uslova za podnošenje samostalnih izbornih lista ni u jednoj izbornoj jedinici. Ipak je trebalo iskoristiti predizbornu aktivnost. Zato se i u uputstvu CK KPJ instruktoru Mihajlu Bumbuloviću za predizbornu aktivnost u Vojvodini nalaže da se daju instrukcije ljudima o stvaranju jedinstvenog fronta »odozdo i odozgo«, prikupljanje što više potpisa u svakom srezu, predlaganje kandidata i zamenika za listu i predstavnika liste na glasačkim mestima aktiviranje svih organizacija i starih pasiviziranih članova, omladine, žena i seljačkih odbora itd.⁸³⁷

Situacija je tada u Vojvodini, sa gledišta revolucionarnog radničkog pokreta, bila nepovoljna, pa je zahteve iz uputstva bilo teško sprovesti. Ipak je instruktor CK KPJ za Vojvodinu tih dana poslao izveštaj o svojim napornima da u većim mestima oživi pokret (Novi Sad, Subotica, Vršac, Pančevo). Tom prilikom je spomenuo i neke mađarske radnike i radnice sa kojima je uspostavio kontakte. To su: Jožef Hedrih (Hedrich József) Roža Kovač (Kovács Rózsa) i Margit Đerđ (György Margit).⁸³⁸

Neposredno pred petomajske izbore 1935, CK KPJ je uputio pismo subotičkim komunistima sa uputstvima za savlađivanje posledica provale. Tu su postavljeni sledeći glavni zadaci:

- a) razjašnjavanje svih uzroka i povoda provale i upoznavanje sa tim iskustvom kako članstva, tako i radničke javnosti;
- b) suzbijanje paničarskih i likvidatorskih raspoloženja, koja su posle provale porasla;
- c) okupljanje u jedinice (ćelije), partijske i omladinske i grupe CP svih drugova koje poslednja provala nije zahvatila i biranje privremenog rukovodstva organizacije iz redova »najboljih elemenata«;
- d) završavanje istrage u pogledu raznih suranji i provokacija;
- e) ispitivanje držanja u policiji svih hapšenika i određivanje partijskih kazni za sve one koji su se nedostojno držali;
- f) nastavljanje rada u sindikatima u duhu odluka IV zemaljske konferencije, i
- g) obnova i izgradnja organizacija SKOJ-a.⁸³⁹

U Subotici revolucionarni radnički pokret postepeno oživljava, otpočinje da izlazi list *Népszava* pod uredništvom Jakše Damjanova. Njega je izdavalo Mesno sindikalno veće URS-ovih sindikata, a od 1936. godine to je organ Narodnog fronta. Redakcija lista je svakog meseca organizovala sastanke svojih poverenika iz raznih mesta Banata i Bačke. Oni nisu bili samo prodavci i rasturači lista, već i sindikalni funkcioneri, partijski aktivisti i

⁸³⁶ Danilo Kević—Đorđe Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom 2, 1920—1941, Novi Sad — Sremski Karlovci 1971, broj dokumenta 332, 135—138.

⁸³⁷ Isto, br. dokum. 331, 134—135.

⁸³⁸ Isto, br. dokum. 334, 142—144.

⁸³⁹ Isto, br. dokum. 338, 148—150.

dopisnici. Na taj način je i izvestan broj pristalica revolucionarnog radničkog pokreta imao neko legalno pokriće za svoju delatnost.

Organizaciona obnova ilegalnog revolucionarnog rada u Subotici vezana je za ime Ištvana Kizura (Kizúr István), koji je u leto 1935. godine izašao iz zatvora. Odmah se povezao sa Đorđem Mitrovićem, sekretarom Zemaljskog biroa, koji je tada boravio u Zagrebu. Mitrović je posle uvođenja diktature bio sekretar ilegalne mesne organizacije KPJ u Subotici (sve do bekstva iz zemlje u avgustu 1931). On je emigrirao u Sovjetski Savez, gde je u Moskvi završio trogodišnje školovanje na Međunarodnom lenjinskom univerzitetu. Posle povratka u zemlju, Mitrović je bio postavljen za sekretara Zemaljskog biroa sa sedištem u Zagrebu. U leto 1935. u Zagrebu se našao sa Jožefom Hegedišem (sekretarom MK SKOJ-a 1928), jednim od najaktivnijih subotičkih revolucionara. Preko njega je uspostavio veze sa Kizurom. U narednom periodu Hegediš je postao važna karika tih veza, jer je boravio u Subotici, kao i u Zagrebu, sve do hapšenja u novembru 1936. U isto vreme, Mitrović i Kizur se ilegalno sastaju u Zagrebu i Subotici i analiziraju mogućnost obnove ilegalnih organizacija KPJ u Subotici i okolini. U toku tih razgovora subotička organizacija, koja je bila tek u formiranju, bila je ovlašćena da se povezuje sa komunistima u celoj Bačkoj i Banatu radi obnove Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. Ujedno je organizacija nabavljala i rasturala partijsku štampu i literaturu. Uskoro je oformljen MK PKJ u Subotici, koji je u isto vreme delovao i kao Okružni komitet. U Komitetu su Matko Vuković (koji se vratio sa trogodišnje robije, osuđen 1932. godine), Jožef Hegediš i Bela Kričković. U isto vreme je oformljen i Mesni komitet SKOJ-a, sa Franjom Vojnićem (Purčarom) na čelu. Ištvan Kizur nije bio član Mesnog komiteta, nego je postao plaćeni sekretar Mesnog sindikalnog veća i URS-ovih sindikata. Zahvaljujući i njegovom angažovanju, prodor pristalica revolucionarnog radničkog pokreta u te, inače reformističke sindikate, bio je vrlo zapažen. Sindikalno članstvo se povećalo na oko 3.000 industrijskih i zanatlijskih radnika, a u podružnice poljoprivrednih radnika je učlanjeno više od 4.000 ljudi. Poljoprivredni radnici su imali svoje organizacije i u okolnim mestima (na primer, u Gornjem i Donjem Tavankutu, Ljutovu, Đurđinu, Čikeriji, Starom i Novom Žedniku, a podružnice postoje u Bajmoku i Čantaviru).⁸⁰

U celini uzevši, organizaciono stanje Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije bitno je poboljšano već 1935. U Zemaljskom savezu poljoprivrednih radnika Jugoslavije ova tendencija se oseća naročito 1936. i 1937. Do te pozitivne promene došlo je posle IV zemaljske konferencije KPJ, održane krajem decembra 1934. i Splitskog plenuma KPJ, održanog juna 1935, kao i nakon Pokrajinske sindikalne konferencije i Pokrajinske partijske konferencije (septembra 1935).⁸¹

⁸⁰ Milan Dubajić—Josip Klarski—Kaća L. Milošev, *Cvet slobode*, Subotica 1980, 64—68.

⁸¹ Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom 2, Beograd 1950, 238—267; *Népszava*, br. 10, 29. IX 1935, 2; *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom 3, 1935—1937, Uvodna studija, izbor i objašnjenja Danilo Kecić, Zrenjanin 1977, 10—12, 46—47, 100—133.

Četvrta zemaljska konferencija postavila je komunistima zadatak da nastave sa uključivanjem u rad postojećih sindikata: »Ulazak komunista u sindikate jeste put ka pretvaranju tih organizacija u organe klasne borbe i ka ostvarenju akcionog jedinstva radničke klase...«⁸⁴²

Omasovljenju i jačanju sindikalnog pokreta od 1935. do 1937. doprinelo je nekoliko osnovnih faktora. Sa jedne strane — nastupa izvestan privredni polet u zemlji posle dugogodišnje ekonomske krize, veća zaposlenost radništva, stalno opadanje nadnica i dovođenje radnika na granicu materijalne i socijalne egzistencije; a sa druge strane — organizaciono i akciono angažovanje komunista za realizaciju novog kursa u političkoj i sindikalnoj aktivnosti.⁸⁴³

Tokom 1935, sem Subotice, formiraju se mesni komiteti KPJ u više gradova na području Vojvodine (Petrovgrad, Kikinda, Vršac, Bela Crkva, Pančevo, Novi Sad).

U jesen te godine je u Vojvodini bilo oko 300 članova KPJ, sa uporištima među poljoprivrednim radnicima i u pojedinim selima.⁸⁴⁴ Dobar deo toga članstva činili su i mađarski radnici.

Sem navedenih mesta, gde su tokom 1935. oformljeni i ilegalni mesni komiteti KPJ, jače ilegalne komunističke organizacije deluju i u manjim mestima (Kula, Kumane), kao i u skoro čistim mađarskim sredinama (Stara Kanjiža).

Angažovanjem komunista i klasnoborbenih snaga, u drugoj polovini 1935. i početkom 1936. formirane su ili obnovljene i stare podružnice ZSPRJ. Te organizacije deluju i u mađarskim sredinama, što svedoči o intenzivnom ulasku mađarskih poljoprivrednih radnika u te podružnice (Stara Moravica, Čantavir, Temerin, Feketić, Mali Idoš, Bajmok, Mužlja, Bajša, Bačka Topola). U to vreme su podružnice poljoprivrednih radnika postojale još i u Novom Sadu, Petrovgradu, Subotici, Novom Vrbasu, Starom Svcu, Pašičevu, Adi, Čurugu, Despot Svetom Ivanu, Silbašu, Pivnicama, Svetozar Miletiću, Vršcu i u nekim drugim mestima.⁸⁴⁵

Treba još napomenuti da je Savez 29. i 30. marta održao svoj redovni II kongres u Novom Sadu. U rezoluciji o položaju poljoprivrednih radnika konstatovano je da ih ima 254.000 (bez članova porodica) i da su u veoma teškom materijalnom položaju. Zato je zahtevano da se bez odlaganja doneše »zakon o zaštiti radnika u poljoprivredi« i sredi njihovo osiguranje »na način koji je mogućan s obzirom na specijalne odnose u poljoprivredi i poljoprivrednom radu«. Ujedno je preporučena savršenija obrada u poljoprivredi uz korišćenje veće radne snage.⁸⁴⁶

U rezoluciji je posvećena velika pažnja i pomaganju poljoprivrednim radnicima koji žive u bedi, tražena je pomoć iz »fonda za nezaposlene« i

⁸⁴² *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom 2, 238.

⁸⁴³ Danilo Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1935—1941* (građa za istoriju Vojvodine), Novi Sad 1980. Uvodni tekst autora, XIV—XV.

⁸⁴⁴ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 143.

⁸⁴⁵ D. Kecić, nav. delo, str. XVI

⁸⁴⁶ D. Kecić, nav. delo, br. dokum. 6, str. 4—6; *Radničke novine*, br. 15, 15. IV 1935, 5,

»u naturi«. Naime, po oceni Saveza, od 254.000 poljoprivrednih radnika, oko 20.000 porodica je ostalo bez ikakvog posla.⁴⁴⁷

Malo više prostora smo dali ovoj problematici jer su većinu poljoprivrednih radnika činili Mađari.

Rad i zaključci Kongresa svakako su doprineli daljoj aktivnosti i organizacionom jačanju ZSPRJ, mada zahtevi formulisani u rezoluciji nisu bili realizovani. Otuda je *Proleter* (organ Centralnog komiteta KPJ) u dvo-broju od jula—avgusta 1935, uputio oštru kritiku na račun reformističke politike Centralne uprave ZSPRJ.⁴⁴⁸

U međuvremenu je organizaciono obnavljanje ilegalne KPJ već imalo solidne uspehe. Na području Vojvodine delovalo je dvadesetak partijskih organizacija. Bilo je veoma potrebno da se obnovi i Pokrajinski komitet. Ovaj plan je uskoro i sproveden. U Velikom Bečkereku je 29. septembra 1935. održana IV pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu. Učestvovalo je samo 9 delegata (iz Vršca, Bele Crkve, Kumana, Velikog Bečkereka, Kikinde, a očekivani su i delegati iz Subotice, Novog Sada, Pančeva i drugih mesta). Prisustvovao je i poverenik PK KPJ za Srbiju. Među prisutnima je bilo šest Srba, dva Nemca i jedan Mađar, odnosno četiri zanatska i industrijska i pet poljoprivrednih radnika ili sitnih seljaka.

Na Konferenciji je u referatu najviše prostora posvećeno novoj strategiji i taktici KPJ u radničkom pokretu u vezi sa odlukama VII kongresa Komunističke internacionale (o Narodnom frontu, o potrebi saradnje sa udruženom opozicijom i njenim vojvođanskim krilom, o zadacima i akciji komunista na stvaranju legalne Jedinstvene radničke partije, kao i o radu u reformističkim sindikalnim i drugim organizacijama).

Konferencija je izabrala Pokrajinski komitet od šest članova (tri radnika i tri seljaka), s tim da se u njegov sastav uključe i predstavnici iz Subotice i Novog Sada. U Sekretarijat su izabrani Lazar Milankov, kao sekretar, Mihalj Seleši (Szólósi Mihály) i Zoltan Vereb (Veréb Zoltán) kao članovi. Odlučeno je da sedište Sekretarijata bude u Velikom Bečkereku.⁴⁴⁹

Referat Lazara Milankova na Konferenciji je trajao oko dva sata. Izazvao je veoma živu diskusiju prisutnih delegata u kojoj su učestvovali Mihalj Seleši i Zoltan Vereb, delegati iz Velikog Bečkereka. Seleši je govorio o ilegalnom revolucionarnom pokretu a Vereb o sindikalnom radu u gradu i okolini. Iz njihovih diskusija moglo se zaključiti da je u ilegalnim partijskim ćelijama u gradu bilo 15 komunista. Još su saopštili da u Velikom Bečkereku nema skojevske organizacije a sindikalni pokret je dosta slab. U redovima mađarskog stanovništva, naročito u okolnim selima, postignuti su »veoma mršavi rezultati«.

Konferencija je održana u kući Tereze Servo, majke Mihalja (kasnije proglašenog za narodnog heroja), koji je tada bio u zatvoru.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ AV, FDB, VI, br. 12779; D. Kecić, nav. delo, br. dokum. 8, str. 12—13.

⁴⁴⁸ *Proleter*, br. 7—8, jul—avgust 1935, 14; D. Kecić, nav. delo, br. dokum. 20, str. 29—30.

⁴⁴⁹ *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919—1979*, tom 1, Beograd 1980, 235.

⁴⁵⁰ Danilo Kecić, *Osztylyharcok Vajdaságban 1918—1941*, Novi Sad 1970, 184—186.

Posle IV pokrajinske konferencije, novoformirani Pokrajinski komitet i postojeće ilegalne partijske organizacije su, provodeći odluke VII kongresa Kominterne i odluke CK KPJ, primarno delovale na stvaranju Narodnog fronta slobode. U Pokrajinski komitet je naknadno kooptiran Ištvan Kizur. Na IV pokrajinskoj konferenciji zbog kratkoće vremena nisu formulisane i odluke. To je učinio naknadno Sekretarijat i dostavio ih ilegalnim kanalima mesnim komitetima.

Sprovodeći odluke VII kongresa Kominterne i odluke KPJ, subotičko mesno partijsko rukovodstvo je delovalo na stvaranju Narodnog fronta. Sekretar Pokrajinskog komiteta Lazar Milankov je nekoliko puta dolazio u Suboticu. Isto tako su i Kizur i Hegediš često putovali u Sombor, Kumanje i Novi Sad, gde se sastaju sa pristalicama revolucionarnog radničkog pokreta.⁸⁵¹ Da bi Narodni front obuhvatio što šire snage, uspostavlja se saradnja u Subotici i sa pristalicama reformističkog krila radničkog pokreta i sa Radničkom komorom. Na širenju politike Narodnog fronta angažovao se i građanski političar Jakša Damjanov, urednik lista *Népszava*.

Ovde treba dodati da je krajem 1935. Jožef Hendrih iz Subotice učestvovao na IV zemaljskoj konferenciji SKOJ-a. On je bio jedini predstavnik iz Vojvodine, mada nije zastupao vojvođanske skojevske organizacije, jer u to vreme ne deluje jedinstveno vojvođansko rukovodstvo.

U jesen 1935. Ištvan Kizur je obavio jedan poseban zadatak subotičkog revolucionarnog pokreta. Među subotičkim komunistima se već i prethodnih godina govorilo o slanju odabranih aktivista na školovanje u Moskvu. Ovaj plan je, međutim, realizovan tek 1935. Prethodno se o tome Kizur dogovorio sa sekretarom Zemaljskog biroa Đorđem Mitrovićem. Bilo je potrebno dvoje sposobnih i spremnih ljudi na koje se posle povratka moglo računati za dalji revolucionarni rad. Pre svega, trebalo je da budu toliko samostalni od roditelja i rodbine da mogu duže da budu odsutni (godinu dana i devet meseci) dok traje moskovsko školovanje i da se to drži u tajnosti. Ako je u pitanju muškarac, trebalo je da ima odsluženu vojnu obavezu.

Posle razmišljanja, Kizur je za moskovsko školovanje izabrao Lajoša Dudaša (Dudás Lajos), tridesetogodišnjeg livca, člana Partije, i skojevku — krojačku radnicu, dvadesetogodišnju Margitu Đerđ (kasnije udatu Nađ). U Moskvu su putovali posebno. U Austriju su prešli pomoću vodiča, gde su posle snabdeveni putnim ispravama za dalje putovanje. Posećivali su kurseve koje je Kominternina organizovala za komuniste iz zapadnih zemalja. Po završenom školovanju, vratili su se u Suboticu. Dudaš se uključio u dalji ilegalni rad i postao član Mesnog komiteta KPJ, Margita Đerđ je uskoro napustila Suboticu i duže vreme boravila u Dalju i Osijeku.⁸⁵²

Borba za stvaranje Narodnog fronta slobode tekla je paralelno sa učvršćenjem ilegalnih mesnih organizacija KPJ po Vojvodini. Taj rad je u Bačkoj i Banatu bio jedno vreme dosta odvojen. To možemo zaključiti i iz izveštaja Đorđa Mitrovića, rukovodioca Zemaljskog biroa, CK-u KPJ o

⁸⁵¹ Milan Dubajić—Josip Klarski—Kaća J. Milošev, nav. delo, 70—71.

⁸⁵² Isto, 75—76.

radu na obnavljanju komunističkog pokreta, a koji je bio dostavljen neposredno pre održavanja IV pokrajinske konferencije u Velikom Bečkereku. Po tom izveštaju, Mesni komitet KPJ u Subotici delovao je u duhu zadatka da obnavlja organizacije u zapadnoj Vojvodini (Bačkoj). Već su bile uspostavljene veze sa Somborom i okolinom (Bezdan, Bogojevo, Stanišić), sa Bačkom Topolom i okolinom, nadalje sa Adom i Sentom. U tim mestima nisu postojali komiteti, veze su uglavnom obnovljene preko starih članova Nezavisnih sindikata.⁸⁵³

Revolucionarni radnički pokret je posle formiranja Pokrajinskog komiteta imao uzlaznu liniju. Ulazak pripadnika bivših Nezavisnih sindikata je, svakako, ubrzao taj proces. Za mađarsko radništvo značajno je i pokretanje lista *Népszava* u Bačkoj Topoli, koji je ubrzo bio prebačen u Suboticu. To je naveo u svom izveštaju i Đorđe Mitrović, rukovodilac Zemaljskog biroa CK KPJ (16. novembra 1935). On je ocenio da je kvalitet tog mađarskog lista dosta slab, ali da ima veliku, ne samo čisto političku nego i organizacionu vrednost. Iz izveštaja se može zaključiti da je Zemaljski biro slao neke primerke *Népszava* Centralnom komitetu KPJ.⁸⁵⁴

I za Mađare — učesnike u ilegalnom revolucionarnom radničkom pokretu veoma važan dokument bio je cirkular o zadacima komunista u Vojvodini, dostavljen mesnim komitetima početkom 1936. Tu se daje osvrt na bezobzirnu privrednu eksploataciju Vojvodine od strane vladajuće srpske buržoazije. Pre svega, ističe se da je agrarnom reformom velikosrpska buržoazija prevarila seljačke bezemljaške mase da bi ih odvojila od revolucionarnog proletarijata. Pri tome, ne samo da nije nimalo popravila položaj širokih narodnih slojeva, nego je ta »agrarna reforma« još više pogoršala život agrarnih interesenata kao i celokupnog proletarijata u Vojvodini. Osim toga, izuzete su od deobe zemljišta seoske mase Madara, Nemaca, Rusina i drugih naroda u Vojvodini. »Pod takvim privrednim okolnostima — piše dalje u cirkularu — razvijala se kapitalistička privredna proizvodnja u Vojvodini, razvijale su se kudeljare, mlinovi, šećerane, svilare, štofare, ali je uporedo sa time rastao i bankarsko-zelenaški kapital; a kao posledica toga kapitalističkog razvitka, množio se industrijski proletarijat i ujedno sve više siromašile mase bezemljaša, doterane do prosjačkog štapa; a uporedo sa njime propadao je i sitni seljak, agrarni interesent, mali zanatlija i mali trgovac«...

U cirkularu se daje veoma negativna ocena Vojvođanskog pokreta sa obrazloženjem:

Danas vojvođanska buržoazija traži otcepljenje od velikosrpske buržoazije, ali su ti zahtevi vojvođanske buržoazije laž i u sebi skrivaju samo tu želju da oni sami vojvođanski kapitalisti mogu i dalje pljačkati narode Vojvodine. Vojvođanska buržoazija danas više nije voljna da pljačku deli sa velikosrpskom buržoazijom, nego hoće da to što još danas ima za pljačku od naroda u Vojvodini opljačka ona sama.

U isto vreme u cirkularu je prevladao sektaški stav, ne samo u odnosu na Vojvođanski pokret (koji je potpuno odudarao od osnovnog opredelje-

⁸⁵³ D. Kecić,—Đ. Milanović, *Komunistička partija i radnički pokret u Zrenjaninu*, br. dokum. 348, str. 167—169.

⁸⁵⁴ Isto, br. dok. 351, str. 173—174.

nja Narodnog fronta stvorenog posle VII kongresa Kominterne) nego i na reformistički radnički pokret. Tada je pokušaj reformističkog vođe Živka Topalovića da formira tzv. Socijalističku zajednicu radnog naroda ocenjen kao pokušaj uspostavljanja agenture buržoazije u radničkom pokretu.

U cirkularu se daje detaljan prikaz i nacionalnih odnosa u Vojvodini. Za našu temu svakako su najinteresantniji podaci o broju Mađara, u kontekstu upoređivanja statističkih podataka iz popisa stanovništva predratne 1910. i 1921. u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Godine 1910. je na području Vojvodine bilo ukupno 431.559 Mađara, a 1921. 372.149. U cirkularu se ukazuje da pada u oči razlika između 1910. i 1921. godine, kada se brojno stanje slovenskog elementa povećalo na račun mađarskog. Kao uzrok je delom naznačeno krivotvorenje statistike, kako one iz 1910. tako i one iz 1921. godine. Ali, kao glavni razlog se navodi da vladajuća velikosrpska buržoazija pokušava svim silama da nacionalizuje Vojvodinu putem naseljavanja i kolonizovanja siromašnih seljaka iz svih krajeva zemlje.

U cirkularu se određuje jasno opredeljenje za ilegalan rad. Težište je na agitaciji i propagandi među fabričkim radnicima i na stvaranju ćelija u njihovim redovima. One treba da se osnuju i po ulicama i manjim naseljima, a njihov rad da koordiniraju MK u većim mestima. U isto vreme, legalni rad bi trebalo da se odvija u duhu zadataka formulisanih u ilegalnoj brošuri *Odluke VII kongresa Kominterne*, a posebno u odeljku *O zadacima KPJ posle VII kongresa KI*, gde su određeni jasni zadaci o stvaranju Narodnog fronta slobode. U kontekstu tih zadataka na prvom mestu se navodi uništenje šestojanuarske diktature, na drugom — ravnopravnost među narodima Jugoslavije, i na trećem — sprečavanje da se tereti krize prebace na leđa naroda.

U ovom tekstu su nabrojani i zadaci pristalica revolucionarnog radničkog pokreta u sindikalnom pokretu. Glavni cilj je da se uspostavi jedinstvo legalnih sindikata koji, pored Jedinствene radničke partije, treba da predstavljaju kičmu Fronta narodne slobode.⁸⁵⁵

Pokrajinski komitet KPJ je, pored posvećivanja nužne pažnje organizacionim pitanjima, bio opredeljen i za saradnju ne samo sa reformističkim krilom radničkog pokreta, već i sa građansko-demokratskim snagama sa ciljem stvaranja Fronta narodne slobode. Sve do druge polovine 1936. godine ta saradnja nije mogla biti ostvarena, najviše zbog pokušaja Živka Topalovića da i u Vojvodini stvori bazu za osnivanje Partije socijalističke zajednice.

Ni sa Vojvodanskim pokretom nisu postojali uslovi za saradnju. U Banatu je, međutim, veza na takvoj platformi uspostavljena sa levicom Zemljoradničke stranke, na čelu sa Dragoljubom Jovanovićem. Takvi opozicioni zborovi pristalica zemljoradničke levice i komunista bili su održani 28. oktobra 1935. u Kikindi, i 10. novembra iste godine u Petrogradu. Na ovim skupovima svakako je bilo prisutno i dosta Mađara, mada neki istoričari tvrde da je interesovanje za te skupove bilo življe među sprskim stanovništvom nego tzv. manjinskim.⁸⁵⁶

⁸⁵⁵ Isto, br. dok. 354, str. 179—196.

⁸⁵⁶ Đ. Milanović, *Počeci i prvi uspesi u razvoju Narodnog fronta u Vojvodini tokom 1935 i 1936. godine*, Istraživanja 1, Novi Sad 1971, 125—142.

Od druge polovine 1935. god. intenzivno je tekao i proces uključivanja poljoprivrednih radnika u reformistički Zemaljski savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije. Takva tendencija se osetila i u redovima pripadnika bivših Nezavisnih sindikata.

Ovaj proces je bio u duhu opredeljenja VII kongresa Kominterne o ulasku pristalica revolucionarnog radničkog pokreta u reformističke sindikate. Mi ćemo osvetliti proces formiranja novih podružnica Saveza samo u mađarskim sredinama.

Osmog decembra je oformljena podružnica u Staroj Moravici.⁸⁵⁷ U Bačkoj Topoli su decembra 1935. obavljene pripreme za osnivanje podružnice poljoprivrednih radnika, a krajem istog meseca je oformljena mesna podružnica Strukovnog saveza metalških radnika. Na ovom skupu je subotičke metalske radnike predstavljao Ištvan Kizur.⁸⁵⁸ U isto vreme su po Vojvodini poljoprivredni i drugi radnici držali masovne zborove i zahtevali od vlasti hitne mere i javne radove za ublažavanje nezaposlenosti. Jedan od najznačajnijih skupova bio je organizovan 19. januara 1936. u Somboru u Radničkom domu. Tu je doneta rezolucija od 12 tačaka u interesu oko 2.000 nezaposlenih i oko 1.000 kvalifikovanih radnika i nameštenika u gradu.⁸⁵⁹ U januaru 1936. formirane su podružnice u Pašićevu i Cantaviru. Osim toga, održane su i godišnje skupštine već postojećih podružnica u Subotici, Adi, Novom Vrbasu i Kucuri.⁸⁶⁰ U navedenom periodu bile su još formirane slične organizacije u Temerinu, Feketiću, Malom Idošu, Stanišiću, Torži, Bajmoku, Kucuri, Mužlji, Bajši itd. A još ranije su već delovale organizacije u Novom Sadu, Petrovgradu, Subotici, Starom Sivcu, Curugu, Despot Svetom Ivanu, Silbašu, Pivnicama, Svetozar Miletiću, Vršcu i nekim drugim mestima. U istom periodu je u 26 mesta Vojvodine bilo registrovano ukupno 1.683 novih članova. Održane su tri okružne i 41 mesna konferencija.⁸⁶¹

Paralelno sa sredivanjem KPJ, u Vojvodini se krajem 1935. i tokom 1936. god. osetilo pozitivno dejstvo i u jačanju revolucionarnih snaga u ZSPRJ. Među njima je bilo dosta Madara, pristalica revolucionarnog radničkog pokreta. Krajem 1936. u Savezu je bilo učlanjeno više od 20 hiljada, a krajem marta 1937. već je delovalo 211 podružnica sa 23.734 članova.⁸⁶² Najviše su se isticale — po masovnosti, ekonomskoj, političkoj i kulturno-prosvetnoj aktivnosti — one podružnice u kojima su delovali komunisti i klasnosvesni radnici. Oni su u većini slučajeva bili predsednici, sekretari, blagajnici ili članovi uprava. Tako je bilo i u organizacijama sa većinom mađarskog stanovništva. U redovima Saveza nalaze se već tada istaknuti i afirmisani rukovodioci KPJ u Vojvodini: Svetozar Marković Toza (kasniji organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu), Erne Kiš (Kis Ernő — sekretar Okružnog komiteta KPJ za zapadnu Bačku), Peter Senji, član Centralne uprave ZSPRJ iz Petrovgrada, Antal Reves u Gornjoj Mužlji Kalman Bakoš, Jožef Halas i Janoš Varga u Adi i Ištvan Varga u Subotici,

⁸⁵⁷ *Mukás Újság*, 15. XII 1935, 4; *Népszava*, 15. XII 1935, 5.

⁸⁵⁸ Brindza Károly, *Revolucionarni radnički pokret u bačkotopolskom srezu 1931—1941*, br. dok. 102, str. 233—234.

⁸⁵⁹ D. Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika...*, br. dok. 33, str. 41—42.

⁸⁶⁰ D. Kecić, nav. delo, br. dok. 34, 35, 36, 37, 38, 39, str. 42—45.

⁸⁶¹ D. Kecić, nav. delo, XVI.

⁸⁶² D. Kecić, nav. delo, XVI.

Jožef Žaki u Staroj Morovici, Đerđ Grnač, Peter i Ferenc Blinka, Ferenc Sabo, Balog Virag i Antal Bekanj u Čantaviru i dr.⁶⁶³

Zahvaljujući dobrim delom i ulasku komunista u podružnice poljoprivrednih radnika, 1936. godine dolazi do radikalnog zaokreta u organizovanosti agrarnog proletarijata Vojvodine u ekonomskoj borbi. Te godine je, naime, zabeležen najveći broj pokreta i štrajkova koji nisu imali samo ekonomski karakter, nego su predstavljali i klasno-političku borbu poljoprivrednog radništva Vojvodine. U leto 1936. u nekim mestima Vojvodine izbili su žestoki i masovni štrajkovi poljoprivrednih radnika. Tako dolazi do zajedničkih akcija poljoprivrednih i industrijskih radnika. Njih su organizovale podružnice Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika zajedno sa komunistima. I mesta sa većinom mađarskog stanovništva su bila zahvaćena tim pokretima. Još pre tih štrajkova u proleće 1936. u nekim mestima su održane okružne konferencije poljoprivrednih radnika. Zahtevi radnika o minimalnim najamninama bili su izraženi u formi memoranduma i dostavljeni organima vlasti. Mađarski poljoprivredni radnici su najviše zastupljeni na Okružnoj konferenciji 26. aprila u Bačkoj Topoli.⁶⁶⁴ U memorandumima koji su predstavljali osnovu za pregovore sa zemljoposjednicima — predviđeno je i sklapanje kolektivnih ugovora. Radi vođenja pregovora vlasti su formirale tzv. »paritetne odbore«. U njih su birana po dva poljoprivredna radnika i poslodavca, dok je peti član obično bio predsednik opštine. U mnogim mestima, međutim, pregovori nisu bili uspešni. Stoga su već u proleće 1936. štrajkovima poljoprivrednih radnika bila zahvaćena neka mesta u Vojvodini. Borbu su započeli poljoprivredni radnici Srbobrana, koji su bili zaposleni na veleposedu Gedeona Dunderskog i kod drugih bogataša. U štrajk je stupilo oko 2.000 poljoprivrednih radnika, dobrim delom mađarske narodnosti. Borba je počela 27. aprila 1936. i posle odlučnih demonstracija, protesta i pregovora, zemljoposjednici su petog dana popustili i prihvatili zahteve radnika: da će im za 12 časova rada plaćati nadnicu od 15 dinara, ili 20 dinara bez hrane, i da neće uzimati radnu snagu sa strane dok u opštini ima nezaposlenih. Tako je borba poljoprivrednih radnika okončana uspešno, mada su povećane nadnice važile samo za prolećne radove, dok je nadnice za žetvu i berbu kukuruza kao i za druge sezonske radove trebalo utvrditi na konferenciji predstavnika »paritetnih odbora« za ceo bečejski srez (zakazanoj za 4. maj 1936). Poljoprivredni radnici su bili živo zainteresovani za ishod te konferencije i toga dana nisu otišli na posao. Iz Srbobrana, Turije, Bačkog Gradišta, Bačkog Petrovog Sela stigle su u Bečej kolone poljoprivrednih radnika. Njima su se pridružili posle i radnici industrijskih i zanatskih preduzeća. Tako je toga dana u centru Bečeja došlo do demonstracije oko deset hiljada radnika.⁶⁶⁵ Masa je bila veoma ogorčena i uspela je da oslobodi iz zatvora studenta komunistu Mihajla Savkova i još 14 drugih zatvorenika. Oslobodeni Savkov je održao govor okupljenoj masi i molio da se uzdrži od nereda, ali da od-

⁶⁶³ D. Kecić, nav. delo. XIX.

⁶⁶⁴ Na ovoj konferenciji bili su delegati poljoprivrednih radnika iz 9 mesta, i to: iz Bačke Topole, Čantavira, Bačkog Petrovog Sela, Ade, Sente, Bajše, Stare Moravice, Subotice i Bečeja (*Munkás Újság*, 1. V 1936, 3).

⁶⁶⁵ Svetozar Marković, nav. delo, 28; D. Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 183.

lučno zahteva potpisivanje kolektivnog ugovora. Tek tada je zakazana konferencija »paritetnih odbora« mogla početi da radi. Izrađen je jedan okvirni nacrt kolektivnog ugovora koji je formalno trebalo da važi samo za opštinu Bečež, ali i da posluži kao primer za izradu kolektivnih ugovora u celom srezu. Pre nego što je sve ovo saopšteno, u Bečež je stiglo policijsko pojačanje iz Novog Sada, a žandarmerijsko iz Petrovaradina. Na glavnom trgu došlo je do teškog okršaja. Bilo je dosta povređenih, ceo trg je poprskan krvlju i pokriven izgubljenim delovima odela ili obuće, razbijenim i polomljenim predmetima.⁸⁶⁶ Masa se povukla tek posle teškog okršaja. Posle je počeo nečuveni teror vlasti. Bili su pohapšeni i neki funkcioneri Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika i simpatizeri KPJ, opozicioni političari. Okružni sud u Novom Sadu je kasnije 16 učesnika u bečežskim događajima osudio na zatvor i robiju od 3 meseca do dve i po godine, a ostalih 15 radnika koji su bili izvedeni pred sud je oslobođeno.⁸⁶⁷

Bez obzira na teror vlasti, poljoprivredni radnici u bečežskom srezu izvojevali su pobedu jer su povećane njihove nadnice za sezonske poljoprivredne radove.

Za našu temu isto je važno da se naglasi da je istoga dana kada je došlo do spomenutih događaja u Bečežu, izbio štrajk 298 radnika i oko 300 poljoprivrednih radnica u Adi. I ovaj štrajk je organizovala mesna podružnica poljoprivrednih radnika i simpatizera KPJ koji su bili uključeni u organizaciju. Po izveštaju sreskog načelnika Senčanskog sreza, koji je bio upućen banovinskim upravnim organima, štrajkači su blokirali sve izlaze iz opštine i nisu dozvolili nijednom vlasniku zemlje da je sam obrađuje. Osim toga, zadržali su i jednu kompoziciju, pa su time izvršili — po pismenom izveštaju — sabotazu saobraćaja. Žandarmerija je intervenisala i rasterala štrajkače, ali nije mogla da slomi njihov borbeni duh. Štrajk je trajao do 6. maja 1936, a završen je sporazumom sa zemljoposjednicima po kojem se radničke zarade osetno povećavaju.⁸⁶⁸

Pod uticajem borbe poljoprivrednih radnika u Bečežu i Adi, tih dana je došlo do štrajka i u Bajši, a posle i u Kuli. I ti štrajkovi su bili okončani uspešno sklopljenim kolektivnim ugovorima i osetnim povećanjem nadnica radnika.⁸⁶⁹

Bilo je Mađara poljoprivrednih radnika i među nekoliko stotina učesnika u štrajku koji je izbio 11. maja u Kulpinu na imanju veleposednika Đoke Dunderskog. Pokret je trajao do 14. maja i bio okončan potpisivanjem kolektivnog ugovora, a nadnica je povećana za radnice od 12 na 18 dinara, a za radnike od 15 na 20 dinara, bez hrane.

U toku 1936. godine vođena su dva masovna štrajka poljoprivrednih radnika u Subotici. Među štrajkačima je najviše bilo poljoprivrednih radnika Mađara. Oba štrajka je organizovala podružnica ZSPRJ a vodili su ga

⁸⁶⁶ D. Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini...*, XXIX.

⁸⁶⁷ D. Kecić, nav. delo, XXIX.

⁸⁶⁸ AV, FDB, VI, br. 44615/1936; D. Kecić, nav. delo, br. dok. 268; 284—285 *Napló*, 14. V 1936, 11.

⁸⁶⁹ AV, FDB, VI, br. 22549, 23228 i 23615 iz 1936; D. Kecić, nav. delo, br. dok. 118; 117; Muzej..., Arhiv br. 14989, Sećanje učesnika u radničkom pokretu. Organizatori štrajka u Kuli bili su izvedeni pred Okružni sud u Somboru i neki su zbog organizovanja radnika bili osuđeni. (IASO, OSSO, br. 317,1936).

Alojz Bačić, Bela Kričković, Matko Vuković i drugi komunisti. Prvi štrajk sa oko 8 hiljada učesnika vođen je od 12. do 14. maja i završen potpunom pobedom radnika. Radno vreme je utvrđeno na 12 časova, nadnica za radnice 20 dinara, a za radnike 25 dinara. Drugi štrajk je vodilo nekoliko stotina radnika zaposlenih na vršalicama. I ovaj pokret je uspešno završen 6. avgusta.⁸⁷⁰

U proleće i leto 1936. vođeno je u Bačkoj još više uspehlikih štrajkova. I u tim pokretima mađarski poljoprivredni radnici činili su većinu a ponegde ih je bilo manje, zavisno od nacionalnog sastava stanovništva. Štrajkovi su bili u: Žedniku, Ljutovu, Tavankutu, Bajmoku, Maloj Bosni, Somboru, Sivcu, Vrbasu, Horgošu, Molu, Čantaviru, Bačkom Gradištu, Vajskoj, Kucuri, Kraljevom Bregu (Bački Vinogradi), Buljesu (Maglič).⁸⁷¹ Detaljnije smo opisali štrajkove poljoprivrednih radnika u Bačkoj jer je u tim pokretima bilo i više učesnika mađarske narodnosti. Međutim, u isto vreme su se odvijali slični snažni pokreti i u Banatu. Najmasovniji je bio opšti štrajk celokupnog radništva Kikinde. Pripremljen je i sproveden pod rukovodstvom MK KPJ i Mesnog međustrukovnog odbora URSS-a. U njemu je, po zvaničnim podacima, učestvovalo 4.309 radnika i 2.039 radnica, odnosno ukupno 6.348 štrajkača.⁸⁷² Pod neposrednim uticajem ovog štrajka, a i zbog nepopustljivosti zemljoposednika došlo je u junu 1936. do štrajkova: u Idošu (1.100), Sajanu (257) i Padeju (600), zatim u Ruskom Selu, Šarlevilu (Banatsko Veliko Selo) i drugim mestima.⁸⁷³ U nekim od tih mesta učestvovali su poljoprivredni radnici mađarske narodnosti. Sve te akcije štrajkača bile su posle kraće ili duže borbe uglavnom krunisane uspehom. U isto vreme bila je veoma dramatična ekonomska borba u nekim drugim banatskim opštinama kao, na primer, u Kumanu, Melencima, Srpskom Elimiru, Gudurici, Plandištu, Dobrici, Katarini (Ravni Topolovac), Aradcu, Ečki i u drugim mestima.⁸⁷⁴ U većini tih štrajkova poljoprivrednih radnika glavni organizatori su bili članovi ili simpatizeri ilegalne KPJ.

U Sremu je i te dramatične 1936. godine pokret poljoprivrednih radnika bio vrlo slab, pa je u ovoj oblasti skoro izostala ekonomska borba. U proleće te godine tarifni pokret je vođen u Staroj Pazovi, a na veleposedu u Kraljevcima kraj Rume došlo je do štrajka. Međutim, neorganizovane štrajkače je žandarmerija brzo rasterala i štrajk je završen bez uspeha.⁸⁷⁵ Nismo došli do podataka da je u tim pokretima bilo i mađarskih poljoprivrednih radnika.

U jeku ove ekonomske borbe poljoprivrednih radnika, podružnice ZSPRJ organizaciono su postale čvršće. Uticaj pristalica revolucionarnog

⁸⁷⁰ D. Kecić, nav. delo, 30—31.

⁸⁷¹ D. Kecić, nav. delo, XXXI; Muzej..., Arhiv br. 15222, 15252, 14682, 14968, 14989, 16769 i 18439/1936; AV, FDB, III, br. 22839, 24089/1936. 44615 iz 1936; *Napló*, 30. X 1937, 5; *Vojvođanin*, 7. XI 1937, 3; *Népszava*, 24. V 1936, 4; Milenko Beljanski, *Hronika o radničkom pokretu i KPJ u Somboru i okolini 1918—1941*, Sombor 1968, 192—193.

⁸⁷² Po pisanju Svetozara Markovića Toze, u ovom opštem štrajku radnika Kikinde učestvovalo je oko 10.000 radnika (D. Kecić, nav. delo, XXXI).

⁸⁷³ D. Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, 203.

⁸⁷⁴ D. Kecić, *Sindikalni pokret poljoprivrednih radnika u Vojvodini 1931—1941*, XXIII—XXV.

⁸⁷⁵ Muzej..., arhivski br. 18436, Sećanje učesnika u radničkom pokretu u Sremu.

radničkog pokreta je u redovima članstva postojao iz dana u dan sve veći, nezavisno od reformističkog pa i antikomunističkog držanja većine članova rukovodstva ZSPRJ. Zato bez preterivanja možemo da zaključimo da je ogromna većina mesnih podružnica Saveza već od proleća 1936. delovala i politički u duhu stremljenja Fronta narodne slobode, a tom opredeljenju su u znatnoj meri doprineli i mađarski poljoprivredni radnici.

Uz ekonomske borbe, koje su većinom bile okončane uspešno, organizacije ZSPRJ su organizovale i uspešno izvele u tom periodu više protestnih akcija i demonstracija. Neke od njih su poprimile i dimenzije otvorenog bunta i fizičkog obračuna sa organima vlasti. Takvih akcija agrarnog proletarijata bilo je 1936/37. i u mađarskim sredinama na području Vojvodine (Čantavir, Kula, Ada, Srbobran, Bečej, Subotica, Gornja Mužlja, Petrovgrad i u drugim mestima).⁸⁷⁶ Režim je preduzeo administrativne mere protiv nosilaca tih akcija. Mnogi organizatori i predvodnici radnika bili su hapšeni i osuđivani, a neke podružnice bile zabranjene. Otuda je borba komunistička i klasno borbenih snaga bila vrlo teška i složena. Sa jedne strane, trebalo se boriti protiv socijalističke Centralne uprave u ZSPRJ, a u isto vreme i protiv poslodavaca a pod uslovima proganjanja od strane organa vlasti. Vlasti su zabranjivale zborove i konferencije, pa i priredbe, ako su ocenjivale da sadržine tih političkih i kulturnih manifestacija predstavljaju anti-režimski čin. Neke podružnice bile su zabranjene ili su lokalne vlasti davale predloge svojim pretpostavljenima o raspuštanju mesnih podružnica poljoprivrednih radnika. Tako je Opštinska uprava u Čantaviru početkom novembra 1936. predložila Sreskom načelstvu u Bačkoj Topoli da se, zbog sve većeg uticaja i rada komunističke, Mesna podružnica ZSPRJ raspusti. Zato je, između ostalog, navedeno sledeće obrazloženje:

Na području ove opštine zaista se od vremena osnivanja podružnice Saveza poljoprivrednih radnika u Čantaviru primećuje intenzivniji rad na organizovanju komunističke među ovdašnjim poljoprivrednim radništvom. U ovoj podružnici je bilo učlanjeno oko 400—500 poljoprivrednih radnika, no taj broj je sada...znatno smanjen. Računa se da sada ima oko 200—300 radnika koji su saglasni sa radom podružnice, jer su i oni naklonjeni komunizmu.

Na čelu uprave iste podružnice stoje tri vrlo aktivna čoveka koji su prekaljeni komunisti i koji iz sve snage rade na ostvarenju komunističke ideje. To su predsednik podružnice Barši Mihalj, poznati besposličar; Vekonj Antal, član iste uprave, koji je bio policijski kažnjavan, inače poznat kao bundžija protiv gazda, i Blinka Ferenc, član iste uprave, koji je bio kažnjen po Zakonu o zaštiti države zato što je pre nekoliko godina (oko komunističkog dana 1. maja) istakao crvenu zastavu i plakat komunističke sadržine na električnu banderu...

Da bi se rad na organizovanju komunističke u ovoj opštini uspešno mogao suzbiti...predlažem da se u prvom redu što pre pomenuta podružnica u ovom mestu rasturi.⁸⁷⁷

Krajem marta 1937. ovaj zahtev Opštinske uprave u Čantaviru bio je obnovljen. Mada podružnica formalno nije bila zabranjena, ona je sistematski sputavana i onemogućena, njeni organizatori maltretirani i kažnjavani. U tome je posebnu ulogu imao novoformirani režimsko-poslodavački Jugoslovenski radnički savez (JUGORAS).⁸⁷⁸

⁸⁷⁶ D. Kecič, nav. delo, br. dok. 327, str. 385—386.

⁸⁷⁷ D. Kecič, nav. delo, br. dok. 267

⁸⁷⁸ D. Kecič, nav. delo, XI.

Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini i Pokrajinski komitet KPJ su u odnosu na vojvođansko krilo udružene opozicije (Vojvođanski pokret) imali do jeseni negativan stav. Ocenjivali su ga kao pokret vojvođanske buržoazije koja se, u stvari, bori za svoj prestiž protiv srbijanske buržoazije pošto ova privredno izrabljuje Vojvodinu. Približavanjem decembarskih opštinskih izbora situacija se u tom pogledu korenito menja. Dvadesetog oktobra 1936. u Novom Sadu se održava jedan skup sa predstavnicima Vojvođanskog fronta na čelu sa Dudom Boškovićem. Ovom dogovoru prisustvovali su predstavnici reformističkog i revolucionarnog radničkog pokreta. Mađarske organizovane radnike predstavljao je Ištvan Kizur iz Subotice.⁸⁷⁹ Postignut je sporazum o zajedničkom angažovanju i isticanju kandidata na predstojećim opštinskim izborima. Na pomolu je bilo društveno okupljanje na narodnofrontovskoj platformi.⁸⁸⁰

Ali u novembru 1936. i na području Vojvodine su počele provale. Pao je i PK KPJ. Oko dve trećine aktivnih učesnika revolucionarnog radničkog pokreta bilo je uhapšeno i mnogi su osuđeni sledeće godine. Taj događaj i gubitak bitno su uticali na rezultate opštinskih izbora u Vojvodini.⁸⁸¹

⁸⁷⁹ Muzej..., arhivski br. 6751/1937.

⁸⁸⁰ *A vajdasági forradalmi munkásmozgalom fejlődésének rövid áttekintése 1870—1951*, Novi Sad 1969, 63.

⁸⁸¹ Isto, 65.